

PRZEGLĄD BADAŃ

Włodzimierz Suleja

Wrocław

Miejsce Instytutu Pamięci Narodowej w badaniach nad dziejami PRL

W lipcu 2010 r. minęło dziesięć lat od momentu, kiedy to zaczął funkcjonować Instytut Pamięci Narodowej. Od tego czasu Instytut okrzepł organizacyjnie, i, co ważniejsze, skupił w swej centrali tudzież jedenastu terenowych oddziałach znaczące grono badaczy najnowszych dziejów Polski, reprezentujących głównie młodsze i średnie pokolenie historyków. Plon podjętych przez to grono wysiłków to blisko 80 monografii oraz prac zbiorowych sygnowanych przez centralę Instytutu, ponad 40 tomów dokumentujących zorganizowane przez IPN konferencje czy niemal 60 tomów wydawnictw o charakterze źródłowym, nie licząc słowników, albumów czy najrozmaitszych materiałów o charakterze edukacyjnym. Od kilku lat istotnym dopełnieniem prac, wydawanych centralnie, jest tzw. ścieżka oddziałowa, w obrębie której ukazało się już ponad 300 pozycji (przodują oddziały krakowski — ponad 60 i wrocławski — ponad 50 pozycji, a następnie oddziały katowicki, poznański, rzeszowski, warszawski i łódzki). Do prac zwartych dodać trzeba 15 numerów półrocznika „Pamięć i Sprawiedliwość”, 7 tomów „Aparatu Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” oraz wchodzący do wydawniczego obiegu „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” (do początków 2010 r. ukazały się dwa tomy tego periodyku) nie licząc tekstów zamieszczanych od 2001 r. w „Biuletynie” IPN, gdzie w sposób przystępny przybliżane są badawcze tudzież popularyzatorskie poczynania Instytutu.

Od strony ilościowej dorobek Instytutu jest bez wątpienia imponujący — nie ulega wątpliwości, że ani jeden z uniwersyteckich czy, ujmując rzecz precyzyjniej, uczelnianych zespołów badawczych zajmujących się okresem po 1939 r. z zestawem tym nie może nawet próbować się zmierzyć. Ocena jakiegokolwiek naukowego dorobku wiąże się jednak nie z ilościowymi, choć i one nie są bez znaczenia, lecz jakościowymi parametrami. Tu wszakże, co zresztą nie powinno zaskakiwać, bilans ów okaże się znacznie bardziej zróżnicowany.

W krótkim, siłą rzeczy syntetycznym opracowaniu nie sposób dokonać ani szczegółowej, ani nawet szczególnie wnikliwej analizy niezwykle obszernego, liczącego setki pozycji dorobku. Niniejsza analiza nie obejmie zatem okresu II wojny światowej, dodajmy, niezwykle mocno w badaniach, prowadzonych w Instytucie, reprezentowanego. Podnoszę to nie bez

powodu, w społecznym bowiem odbiorze, w znacznym stopniu kształtowanym przez media, ten aspekt — pomijając dyskusje związane ze sprawą Jedwabnego — był w praktyce nieobecny. Tymczasem, obok wyjątkowo ważnej publikacji, będącej zarówno pokłosiem dochodzenia do prawdy o tym, co wydarzyło się w samym Jedwabnem, jak i wielostronnym przedstawieniem kontekstu owych tragicznych wydarzeń¹, nie sposób nie odnotować fundamentalnej, opartej na rozległej kwerendzie źródłowej monografii Waldemara Grabowskiego o administracji cywilnej polskiego państwa podziemnego², wielowymiarowego (opracowania analityczne, przedstawienie stanowiska polskiej oraz niemieckiej historiografii, materiał źródłowy) wydawnictwa poświęconego możliwie pełnemu omówieniu wydarzeń bydgoskich z 3–4 IX 1939 r.³ z udziałem niezwykle kompetentnych badaczy spoza IPN (przykładowo profesorowie Przemysław Hauser z UAM, Waldemar Rezmer z UMK), a także historyka, który — zmieniając wcześniej prezentowane poglądy — niejako powtórnie wywołał temat (Włodzimierz Jastrzębski z bydgoskiego UKW), monografii ukazujących nieznaną bądź mało znane fragmenty wojennej konspiracji⁴ czy dokumentujących wojenne zbrodnie⁵. Niezaniebnywane były wątki związane z martyrologią ludności żydowskiej⁶ czy odnoszące się do skomplikowanych, budzących emocje i współcześnie, relacji polsko-ukraińskich⁷. Trudno nie dostrzec, że tematyka obecna w badaniach prowadzonych przez IPN bądź przy jego istotnym współuczestnictwie wiązała się z reguły z kwestiami kontrowersyjnymi, nośnymi społecznie (Jedwabne, sprawa bydgoska, Katowice we wrześniu 1939 r., ostatnio problematyka tak zbrodni katyńskiej, jak i kłamstwa katyńskiego)⁸, przy czym, co równie ważne, jej podjęcie prowadziło z reguły do wypełnienia istotnej, historiograficznej luki. Jeśli zaś dodać, że problematyce II wojny światowej została poświęcona czwarta część wydawnictw pokonferencyjnych i że ona właśnie zdecydowanie dominuje w studiach zamieszczanych w „Pamięci i Sprawiedliwości”⁹, to uprawniona wydaje się konstatacja, że w badaniach prowadzonych w obrębie IPN jest to jeden z nurtów wiodących¹⁰.

¹ *Wokół Jedwabnego*, t. I: *Studia*, t. II: *Dokumenty*, red. P. Machcewicz, K. Persak, Warszawa 2002, ss. 528 i 1036.

² W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, ss. 718.

³ *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, pod red. T. Chińcińskiego i P. Machcewicza, Warszawa 2008, ss. 1026.

⁴ K. Kaczmarski, *Podziemie narodowe na Rzeszowszczyźnie 1939–1944*, Warszawa 2003, ss. 416, oraz R. Wnuk, „*Za pierwszego Sowietą*”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939–czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, ss. 464.

⁵ B. Kopka, *Konzentrationslager Warschau. Historia i następstwa*, Warszawa 2007, ss. 711; M. Tomkiewicz, *Zbrodnie w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008, ss. 440.

⁶ Zob. przykładowo *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, pod red. A. Żbikowskiego, Warszawa 2006, ss. 1026; E. Rączy, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie*, Warszawa 2008, ss. 388.

⁷ Obecnych m.in. w serii „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku”. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, jak choćby *Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945*, cz. 1–2, Warszawa 2005, ss. 955 i 741.

⁸ Zob. *Katowice we Wrześniu '39*, oprac. G. Bębnik, Warszawa 2006, ss. 291, oraz *Wrzesień 1939 na Górnym Śląsku*, pod red. G. Bębniaka, Katowice–Kraków 2008, ss. 136; *Zbrodnie katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, pod red. S. Kalbarczyka, Warszawa 2010, ss. 250.

⁹ Warto podkreślić, że przedostatni numer tego periodyku wypełniła niemal w całości problematyka zasygnalizowana w inauguracyjnej dyskusji *Okupacja ziem polskich (1939–1945) w historiografii polskiej i niemieckiej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” (dalej: PS) 2009, nr 1 (14).

¹⁰ Już po przygotowaniu niniejszego tekstu do naukowego obiegu wprowadzona została kolejna pozy-

Przedmiotem niniejszej analizy mają być jednakowoż badania nad dziejami Polski Ludowej i PRL tudzież miejsce, jakie na tym obszarze IPN zajmuje. Pragnę się zastrzec, że choć będę się posługiwał również przykładami publikacji, które ukazały się w 2009, a incydentalnie do połowy 2010 r., w analizach statystycznych uwzględnię jedynie dorobek za lata 2000–2008, znakomicie zastawiony w niedawno opublikowanym katalogu¹¹. W analizie zostaną wzięte pod uwagę monografie, zbiory studiów, dokumentów, relacje i wspomnienia, materiały pokonferencyjne, pominięte zaś te, które wiążą się z działalnością popularyzatorską oraz edukacyjną (w tym zawartość „Biuletynu Instytutu Pamięci Narodowej”), jak też najrozmaitsze informatory. Pragnę też wyraźnie podkreślić, że jest to spojrzenie na problem z punktu widzenia historyka dziejów najnowszych, od dziesięciu lat związanego z Instytutem, spojrzenie subiektywne wprawdzie, ale — mam nadzieję — rzetelne.

Ze wstępnego już oglądu dorobku IPN wynikało, ku memu niemałemu zaskoczeniu, że istnieje zasadnicza rozbieżność pomiędzy stanem faktycznym a zarzutami, podnoszonymi głównie przez publicystów, ale też i liczących się członków naszego cechu, co do wyboru pól badawczych najczęściej uprawianych przez historyków z IPN (a nie historyków IPN, co w języku mediów zaczęło przybierać postać celowej stygmatyzacji, a niekiedy wręcz obelgi). Nie ulega oto wątpliwości, że wysiłek badawczy pracowników BEP, wspomaganych coraz częściej, zwłaszcza od roku 2006, przez archiwistów¹², ale też specjalistów — historyków z Komisji Ścigania, przyniósł największe poznawczo efekty w odniesieniu do okresu instalowania się władzy komunistów (1944–1948) oraz czasów stalinowskich. Relatywnie najmniejsze zainteresowanie budziły lata rządów Władysława Gomułki (z jednym istotnym wyjątkiem, jakim był Marzec '68), nieco zaś obficie, choć wyraźnie słabiej aniżeli pierwsza dekada PRL, opisane zostały lata 70. i 80., przy czym ten ostatni okres (podobnie zresztą jak czasy „gierkowskie”) doczekał się głównie wydawnictw źródłowych, a nie studiów czy monografii. Charakterystyczne, że opisana tu chronologiczna prawidłowość odnosi się zarówno do publikacji sygnowanych przez centralę IPN, jak i wydawanych w ramach „ścieżek oddziałowych”, przy czym nie inaczej rzecz się ma w odniesieniu do instytutowych czasopism. Wyraźnie dominują również ujęcia o charakterze mikrograficznym, choć, co godzi się podkreślić, w ostatnich latach wyraźnie zmalała liczba najrozmaitszych przyczynków, przybyło natomiast wydawnictw źródłowych i pozycji, w których narracja obejmuje co najmniej kilka chronologicznych podokresów.

Pracownicy IPN zajmują się zatem badawczą eksploracją wszystkich bez wyjątku chronologicznych podokresów w dziejach PRL, efekty zaś ich poczyniń są systematycznie prezentowane na kartach „firmowych” wydawnictw. Trudno wszakże nie dostrzec, że badawcze preferencje, co zresztą zrozumiałe, są po części rezultatem indywidualnych zainteresowań, po części zaplanowanych projektów. Te ostatnie zaś, co wprost wynika z dyspozycji ustawowej, miały obejmować całokształt problematyki odnoszącej się do instalowania tudzież funkcjonowania na ziemiach polskich systemu komunistycznego. Programy badawcze wypracowane w IPN obejmowały zatem z jednej strony zagadnienia związane z poczynaniami szeroko pojmowanego aparatu władzy, z drugiej koncentrowały się na opisie najrozmaitszych

cja o fundamentalnym charakterze, poświęcona polskim stratom osobowym w latach 1939–1945, zob. *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, pod red. W. Materskiego i T. Szaroty, Warszawa 2009, ss. 352.

¹¹ *Katalog publikacji IPN 2000–2008*, Warszawa 2009, ss. 495.

¹² Za największe osiągnięcie tego pionu uznać należy przygotowanie kompetentnego informatora o zasobie archiwalnym IPN, zob. *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 roku)*, red. nauk. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, Warszawa 2009, ss. 1247.

form społecznego oporu. Charakteryzując owe przystające do siebie pola badawcze, podkreślono, iż w obrębie pierwszego z nich mieściły się „badania nad strukturami komunistycznego aparatu bezpieczeństwa i jego działalnością wymierzoną w poszczególne grupy społeczne, podziemie niepodległościowe i zbrojne w latach 1944–1956, Kościół katolicki i inne wyznania, opozycję demokratyczną, emigrację i Polonię, mniejszości narodowe, środowiska twórcze i naukowe”, natomiast obszar drugi obejmował „badania nad różnorodnymi formami oporu przeciwko władzy komunistycznej, poczynając od walk podziemia niepodległościowego w latach 1944–1956, poprzez masowe protesty społeczne z lat 1956, 1968, 1970, 1976 i 1980, po działalność rozmaitych ugrupowań opozycyjnych”¹³. Zdecydowana większość prac sygnowanych logo IPN dotyczy tej właśnie problematyki, stąd nie bez podstaw można stwierdzić, że badacze skupieni w Instytucie z biegiem czasu wypracowali tu sobie pozycję niemal monopolisty. Opracowania podejmujące inne, wykraczające poza zasadniczy nurt instytutowych zainteresowań zagadnienia są wprawdzie również obecne, ale jedynie marginalnie. Stąd, ujmując rzecz w największym skrócie, miejsce IPN w badaniach nad dziejami Polski Ludowej i PRL wiąże się z opisem z jednej strony represywnych poczynań systemu komunistycznego wobec polskiego społeczeństwa, z drugiej skali i form oporu wobec niego. Jest to zatem badawczy wycinek, ważny, podstawowy, ale nieobejmujący całokształtu historycznej problematyki, wyznaczonej datami 1944–1989. Nie ulega jednak wątpliwości, że badania prowadzone przez historyków z IPN pozwalają, poprzez odsłanianie mechanizmów zniewalania i walki z nim, historii tamtego czasu przedstawić głębiej i pełniej, umożliwiając tym samym podjęcie próby skonstruowania jej nowego, syntetycznego ujęcia.

Warto, jak sądzę, przed przystąpieniem do szczegółowych, merytorycznych analiz spróbować wskazać, jak instytutowy dorobek sytuuje się spośród wszystkich prac dotyczących lat 1945–1989. Za podstawę obliczeń wybrałem nie rok 2008, kiedy to nastąpił największy ilościowo przyrost publikacji wydanych przez IPN (156 tytułów), ale rok 2006, kiedy to na rynek trafiło ich, w stosunku do roku ubiegłego, o połowę mniej (76 tytułów). Analiza, czyniona na podstawie rocznej bibliografii historii Polski¹⁴, wskazuje zatem jednoznacznie, że spośród wszystkich publikacji objętych zestawieniem (od monografii po lokalne przyczynki) pozycje sygnowane przez IPN bądź jego pracowników to 15%, natomiast spośród publikowanych źródeł to 18,5%. Nieco inaczej rzecz się ma, gdy jako kryterium badawczej aktywności przyjmiemy monografie i wydawnictwa pokonferencyjne — okazuje się oto, że w pierwszej grupie dorobek IPN obejmuje bez mała ¼ ogółu pozycji (23%), natomiast w drugiej niemalże połowę (43%). Z dużym prawdopodobieństwem można zatem założyć, że w odniesieniu do kolejnych lat proporcje te zmienią się jeszcze wyraźniej na korzyść Instytutu. Dla jasności obrazu trzeba wszakże dodać, że statystyczny ogląd, jednoznaczny w generaliach, uwzględnia również spośród pozycji IPN autorów niebędących pracownikami Instytutu, a jedynie publikujących w instytutowych seriach czy czasopiśmie. Jest to stan naturalny i pożądany, świadczący o zakorzenieniu się IPN w historycznym środowisku, wszelako przykładowo ani Bożeny Szaynok¹⁵, ani Marka J. Chodakiewicza¹⁶ czy Marka Andrzejewskiego¹⁷ do grona autorów „instytutowych” zaliczyć się nie da. Nie sposób wreszcie nie odnotować, że z zestawu

¹³ Ibidem, s. 10.

¹⁴ *Bibliografia historii polskiej za rok 2006*, oprac. S. Gąsiorowski, P. Gołdyn, A. Gruca, S. Jędryka, J. A. Kabata, Kraków 2008. W analizie nie zostały uwzględnione publikacje, nie odnotowane w *Bibliografii*.

¹⁵ B. Szaynok, *Z historią i Moskwą w tle. Polska a Izrael 1944–1968*, Warszawa 2007, ss. 504.

¹⁶ M. J. Chodakiewicz, *Po Zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944–1947*, Warszawa 2008, ss. 252.

¹⁷ M. Andrzejewski, *Marzec 1968 w Trójmieście*, Warszawa–Gdańsk 2008, ss. 252.

historyków instytucjonalnie związanych z IPN zniknęła kilkunastoosobowa grupa osób, które z bardzo różnych zresztą powodów wybrały inne ścieżki kariery naukowej bądź politycznej, aczkolwiek odejścia te, wprawdzie zauważalne, ostatecznie nie wpłynęły w znaczący sposób na osłabienie badawczego potencjału instytucji.

Spośród dwóch podstawowych segmentów składających się na dorobek Instytutu przewagę (stosunek 3 do 2) mają monografie, studia i wydawnictwa źródłowe, ukazujące najrozmaitsze aspekty społecznego oporu wobec komunistycznej władzy. Proporcje te, wyważone w odniesieniu do wydawnictw powstałych pod auspicjami centrali IPN, zdecydowanie zmieniają się na korzyść wątków związanych z „oporem” w przypadku „ścieżek oddziaływanych”, gdzie wyraźnie dominują. Nie ulega też wątpliwości, że pozycją, która w syntetyczny sposób podsumowała aktualny stan wiedzy na temat powojennego podziemia niepodległościowego, jest dokumentujący to zjawisko *Atlas*¹⁸. Projekt, z ogromnym nakładem pracy realizowany przez pracowników BEP z wszystkich instytutowych oddziałów (wzięło w nim udział 50 badaczy), poprzedzony szeregiem szczegółowych, monograficznych studiów i ustaleń, w kompleksowy sposób ukazał tak zasięg, terenowe struktury, jak też skalę zbrojnej aktywności niepodległościowej konspiracji. *Atlas* to publikacja unikalna, dowodnie ukazująca skalę badawczego postępu w odniesieniu do powojennego niepodległościowego podziemia (należy przede wszystkim zwrócić uwagę na statystyczne ustalenia co do liczebności poszczególnych konspiracyjnych segmentów) i jednocześnie ugruntowująca pozycję historyków z IPN na tym właśnie polu. Drugim, równie ważnym, realizowanym paralelnie do prac nad *Atlasem* zamierzeniem było stworzenie słownika biograficznego poświęconego sylwetkom żołnierzy i działaczy niepodległościowych również z lat 1944–1956 — do dnia dzisiejszego ukazały się trzy tomy¹⁹ tego podstawowego wydawnictwa z biogramami blisko pięciuset (477) osób, przy czym każdorazowo w przygotowywaniu biogramów brało udział około 70 autorów (t. I — 69, t. II — 73, t. III — 76). Trudno nie podzielić opinii przewodniczącego redakcyjnego kolegium *Słownika* z 2002 r., że sygnowane przez IPN wydawnictwo „ma szansę stać się jednym z poważniejszych przedsięwzięć badawczych w zakresie biografistyki dziejów najnowszych”²⁰, prognoza ta bowiem okazała się całkowicie zasadna, wszelako tak w przypadku *Atlasu*, jak i *Słownika* w szczególnie dobitny sposób dostrzec można ogrom czysto warsztatowych wyzwań stojących przed badaczami, wyzwań związanych nie tylko z prowadzeniem rozległych archiwalnych kwerend, ale i gromadzeniem wszelkich innych świadectw, z relacjami uczestników zdarzeń tamtego czasu włącznie. *Słownik*, podobnie jak *Atlas*, to również efekt zbiorowego badawczego wysiłku²¹, w praktyce niemożliwego do przeprowadzenia poza

¹⁸ *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego. 1944–1956*, red. R. Wnuk, S. Poleszak, A. Jaczyńska, M. Śladecka, Warszawa–Lublin 2007, ss. 574.

¹⁹ *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, t. I, pod red. J. Żaryna i J. Żurka, Kraków–Warszawa–Wrocław 2002, ss. 617, t. II, pod red. W. Frazika, Kraków–Warszawa–Wrocław 2004, ss. 683, t. III, pod red. T. Balbusa, Kraków–Warszawa–Wrocław 2007, ss. 812.

²⁰ J. Kurtyka, *Polska 1944–1956: z dziejów agonii i podboju*, w: *Konspiracja i opór...*, t. I, s. XIV.

²¹ Nie oznacza to, że w obrębie IPN brak prac o tym charakterze przygotowywanych indywidualnie. Biogramy uczestników podziemia antykomunistycznego południowo-zachodniej Polski opracowuje wrocławski badacz Tomasz Balbus. Dotychczas ukazały się dwa tomy z zakładanego, kilkutomowego wydawnictwa, kolejny, trzeci, powinien zostać wydany w 2010 r. Zob. T. Balbus, *Ludzie podziemia AK WiN w Polsce południowo-zachodniej (1945–1948)*, t. I: (*Okręg Wrocław „Wschód”, odtworzony okręg Wrocław, wrocławska komórka „Ż”, drugi Zarząd Obszaru Wschodniego*), Wrocław 2003, ss. 270, t. II: (*Komenda Obszaru Lwowskiego, Okręg Lwów, Okręg Tarnopol*), Wrocław 2004, ss. 691. W tomie I autor zamieścił 62, zaś w tomie II 201 biogramów. Ostatnio ukazał się również pierwszy

Instytutem — i choć ogólnopolski projekt „Skazani na karę śmierci w latach 1944–1956”, w który zaangażowana była zdecydowana większość autorów biogramów, nie został, w mojej ocenie, doprowadzony do finału, to nie ulega wątpliwości, że obecny w obiegu wydawniczym cały szereg opracowań z logo IPN, zawierający podstawowe ustalenia dotyczące list straconych (głównie z wyroków Wojskowych Sądów Rejonowych)²² jest niezwykle ważnym

zeszyt wydawnictwa dokumentującego listę strat obozu narodowego, zawierający 95 biogramów, zob. *Lista strat osobowych ruchu narodowego 1939–1955*, z. 1, red. W. Muszyński i J. Mysiakowska, Warszawa 2008, ss. 95. Kilkanaście biogramów zamieszczonych zostało również w książce, w której historycy z IPN zebrali relacje i wspomnienia osób skazanych na śmierć w czasach stalinowskich, zob. *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, pod red. K. Madeja, J. Żaryna i J. Żurka, Warszawa 2003, ss. 455.

²² Listę pozycji obejmujących zestawienie wyroków Wojskowych Sądów Rejonowych rozpoczęła publikacja opracowana przez zespół wrocławski (T. Balbus, Stanisław A. Bogaczewicz, Monika Kała, Łukasz Kamiński, Robert Klementowski, Sylwia Krzyżanowska, Anna Kudra, Paweł Piotrowski, Krzysztof Szwagrzyk, Wojciech Trębacz) stwarzając wzorzec dla tego typu ujęć. Zob. *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy we Wrocławiu 1946–1955*, pod red. K. Szwagrzyka, Wrocław 2002, ss. 86; *Skazani za działalność w organizacjach niepodległościowych na Dolnym Śląsku. Wyroki Wojskowego Sądu Rejonowego we Wrocławiu (1946–1955)*, red. M. Kała, K. Szwagrzyk, Wrocław 2005, ss. 373; *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Rzeszowie 1946–1954*, pod red. T. Berezny i P. Chmielowca, Rzeszów 2004, ss. 96; *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Katowicach 1946–1955*, oprac. T. Kurpierz, Katowice 2004, ss. 143; *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Poznaniu 1946–1955*, pod red. W. Handkego i R. Leśkiewicza, Poznań 2006, ss. 164 (Rafał Leśkiewicz organizację i działalność poznańskiego WSR omówił w „Aparacie Represji”, zob. R. Leśkiewicz, *Organizacja i działalność Wojskowego Sądu Rejonowego w Poznaniu (1946–1955)*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” (dalej: AR), 2006, nr 1 (3). Zamyka ten wykaz praca przygotowana przez ośrodek gdańsko-bydgoski, zob. *Skazani na karę śmierci przez Wojskowe Sądy rejonowe w Bydgoszczy, Gdańsku i Koszalinie (1946–1955)*, pod red. D. Burczyka, I. Hałagidy i A. Paczoskiej Hauke, Gdańsk 2009, ss. 132. Listy skazanych przez wojskowe sądy rejonowe znalazły się również w innych publikacjach — pokonferencyjnych czy też monografiach wydawanych w ramach „ścieżek oddziaływoych”, zob. *Wojskowy Sąd Rejonowy w Łodzi*, pod red. J. Wróbla i J. Żelazko, Warszawa 2004, ss. 189; J. Żelazko, „Ludowa sprawiedliwość”. *Skazani przez Wojskowy Sąd rejonowy w Łodzi (1946–1955)*, Łódź 2007, ss. 367, gdzie przytoczono jeszcze raz listę zamieszczoną w materiałach pokonferencyjnych (wcześniej Joanna Żelazko przedstawiła organizację i obsadę łódzkiego WSR na łamach „Aparatu Represji”, zob. J. Żelazko, *Organizacja i obsada personalna Wojskowego Sądu Rejonowego w Łodzi*, AR 2004, nr 1) oraz R. Ptaszyński, *Sędziowie Wojskowego Sądu Rejonowego w Szczecinie i ich wyroki. Studia i materiały*, Szczecin 2008, ss. 216, gdzie zamieszczona została lista skazanych, a w dokumentalnym aneksie przytoczono 18 sentencji wydanych wówczas wyroków. Najobszerniejsze, bo zawierające aż 662 biogramy osób z Mazowsza, jest opracowanie Jacka Pawłowicza, zob. J. Pawłowicz, *Chwała bohaterom! Mieszkańcy Mazowsza zachodnio-północnego sądeni przez Wojskowe Sądy Rejonowe 1944–1955*, Warszawa 2003, ss. 482. O procesach żołnierzy podziemia niepodległościowego przed WSR w Katowicach pisał T. Kurpierz, *Procesy żołnierzy podziemia zbrojnego na Podbeskidziu przed Wojskowym Sądem Rejonowym w Katowicach w latach 1946–1947*, w: *Podziemie niepodległościowe na Podbeskidziu w latach 1939–1947*, red. A. Namysło i T. Kurpierz, Bielsko-Biała 2002. Do listy pozycji dokumentujących zbrodnie komunistyczne należy ponadto dopisać trzy ujęcia regionalne, poświęcone Mazowszu, Lubelszczyźnie i Dolnemu Śląskowi (to ostatnie ukazało się poza IPN), zob. T. Swat, „Przed Bogiem i historią”. *Księga ofiar komunistycznego reżimu w Polsce lat 1944–1956. Mazowsze*, Warszawa 2003, ss. 380; *Księgi więzienia na Zamku w Lublinie 1944–1954*, t. I: *Księga główna więźniów śledczych 9 X–11 XII 1944*, red. i oprac. A. T. Filipek, M. Krzysztofik, Lublin 2009, ss. 204, oraz K. Szwagrzyk, *Straceni na Dolnym Śląsku 1945–1956*, Wrocław–Rzeszów 2002, ss. 193. Personalny wykaz osób najprawdopodobniej zamordo-

krokiem pozwalającym na odtworzenie przede wszystkim rozmiarów, ale też mechanizmów powojennych represji²³. W ostatnim czasie pojawiły się również monografie WSR, dotyczące Poznania i Szczecina, przy czym w tym ostatnim przypadku autor, R. Ptaszyński, zajął się także historią Wojskowej Prokuratury Rejonowej²⁴.

Udokumentowanie konspiracyjnych poczynań i zbrojnego wysiłku niepodległościowego powojennego podziemia znalazło swe odbicie nie tylko w *Atlasie* czy biograficznych słownikach, ale całym szeregu monografii oraz prac zbiorowych, zwykle wartościowych i co najmniej poprawnych warsztatowo. W grupie tej przede wszystkim należy przywołać dwie obszernie monografie poświęcone Zrzeszeniu WiN, Tomasza Balbusa i Zdzisława Zblewskiego²⁵. Są to opracowania będące wynikiem benedyktyńskich poszukiwań archiwalnych, wręcz drobiazgowo ujmujące temat, opracowania świadczące zarazem o naukowej dojrzałości ich autorów i niekwestionowanym a znakomitym przygotowaniu warsztatowym. Solidnego ujęcia doczekało się Konspiracyjne Wojsko Polskie²⁶, opisane zostały (choć w niektórych przypadkach problematyka została jedynie zasygnalizowana bądź wymaga istotnych uzupełnień) losy podziemia poakowskiego w województwie śląsko-dąbrowskim, na Lubelszczyźnie, w Wielkopolsce, Krakowskiem, Kielecczynie, województwie białostockim, na Podbeskidziu, Podkarpaciu, Podlasiu, na ziemi wadowickiej i rybnickiej²⁷. Wreszcie,

wanych podczas tzw. oblawy augustowskiej znalazł się natomiast w pozycji poświęconej tej tragedii, zob. *Oblawa augustowska (lipiec 1945 r.)*, pod red. J. J. Milewskiego i A. Dyżewskiej, Białystok 2005, ss. 111 — w 2010 r. oddział białostocki Instytutu wydał na ten temat trzy kolejne książki, wśród których obok popularnego ujęcia znalazł się wybór podstawowych źródeł oraz oddzielnie, zestaw możliwych do ustalenia życiorysów ofiar, zob. *Oblawa Augustowska — lipiec 1945 r.*, red. E. Rogalewska, Białystok 2010, ss. 92; *Oblawa Augustowska — lipiec 1945 r. Wybór źródeł*, red. J. J. Milewski, A. Pyżewska, Białystok 2010, ss. 384 oraz A. Maciejowska, *Przerwane życiorysy — Oblawa Augustowska, lipiec 1945 r.*, Białystok 2010, ss. 521. Warto wreszcie, tytułem uzupełnienia, przywołać zestaw dokumentów o wykonywaniu kary śmierci w latach 1954–1956, M. Zwolski, *Wykonywanie wyroków kary śmierci w polskich więzieniach grudzień 1954–kwiecień 1956*, PS 2003, nr 1 (3).

²³ Za modelowy przykład ukazania mechanizmu „funkcjonowania komunistycznego sądu jako narzędzia represji” należy uznać dwa uzupełniające się opracowania Filipa Musiała, pierwsze będące monografią samego sądu, drugie zawierające noty biograficzne 392 skazanych na karę śmierci przez sąd ten osób, zob. F. Musiał, *Polityka czy sprawiedliwość? Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955)*, Kraków 2005, ss. 487 oraz tegoż *Skazani na karę śmierci przez Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie 1946–1955*, Kraków 2005, ss. 473.

²⁴ R. Leśkiewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Poznaniu (1946–1955). Organizacja, funkcjonowanie, procesy archiwotwórcze*, Warszawa–Poznań 2009, ss. 364; R. Ptaszyński, *Wojskowy Sąd Rejonowy i Wojskowa Prokuratura Rejonowa w Szczecinie w latach 1946–1955*, Szczecin 2010, ss. 338.

²⁵ T. Balbus, *O Polskę Wolną i Niezawisłą (1945–1948). WiN w południowo-zachodniej Polsce (geneza — struktury — działalność — likwidacja — represje)*, Kraków–Wrocław 2004, ss. 845, oraz Z. Zblewski, *Okręg Krakowski Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” 1945–1948. Geneza, struktury, działalność*, Kraków 2005, ss. 675.

²⁶ T. Toborek, *Stanisław Sojczyński i Konspiracyjne Wojsko Polskie*, Łódź 2007, ss. 272. Warto dodać, że rok później ukazała się kolejna, oparta na szerokiej kwerendzie archiwalnej, monografia na ten temat, również autorstwa pracownika IPN, zob. K. Jasiak, *Działalność partyzancka Konspiracyjnego Wojska Polskiego. Z dziejów II Konspiracji w środkowej Polsce w latach 1945–1955*, Wieluń–Opole 2008, ss. 608.

²⁷ A. Dziuba, *Podziemie poakowskie w województwie śląsko-dąbrowskim w latach 1945–1947*, Kraków 2005, ss. 558; *Podziemie zbrojne na Lubelszczyźnie wobec dwóch totalitaryzmów 1939–1956*, red. S. Poleszak i A. Puławski, Warszawa 2002, ss. 125 (zdecydowana większość spośród 9 opublikowanych referatów podejmuje tytułowe zagadnienie, choć znalazły się tu również inne wątki — przy-

obok monografii i zbiorów studiów opublikowany został tom dokumentów odnoszący się do losów Warszawskiego Okręgu Narodowego Zjednoczenia Wojskowego²⁸. Odłąbne miejsce zajmuje monografia Michała Wenklera, który w mikroskali (powiat tarnowski) ukazał funkcjonowanie nie tylko zbrojnego oraz politycznego oporu, ale też oporu niezorganizowanego wobec „władzy ludowej” aż po rok 1956²⁹. Godzi się również odnotować, że w ostatnim okresie zaczęły się pojawiać pozycje, w których szkice poświęcone strukturalom aparatu represji sąsiadują z opisami najrozmaitszych przejawów społecznego oporu³⁰.

Dziełem historyków z IPN jest nie tylko opisanie nie tylko losów „ostatnich leśnych”³¹, ale też podjęcie pierwszej udanej próby usytuowania polskiego podziemia niepodległościowego spośród innych antykomunistycznych konspiracji w Europie Środkowo–Wschodniej³². Nie omijano również tematów, które, tak jak w przypadku Józefa Kurasia — „Ognia”³³, po

kładowo Grzegorz Motyka przedstawił obraz antykomunistycznego podziemia w literaturze PRL. Istotnym uzupełnieniem było też zamieszczenie 5 biogramów dowódców oddziałów zbrojnych); *Konspiracja antykomunistyczna i podziemie zbrojne w Wielkopolsce w latach 1946–1956*, pod red. A. Łuczak i A. Pietrowicz, Poznań 2007, ss. 262 (w aneksach zamieszczono wykaz antykomunistycznych organizacji i oddziałów zbrojnych z terenu Wielkopolski, działających w latach 1945–1956 oraz zestaw 17 związanych z tematem dokumentów); M. Korcuć, „Zostanie wierni tylko Polsce...”. *Niepodległościowe oddziały partyzanckie w Krakowskiem (1944–1947)*, Kraków 2002, ss. 673; R. Śmietanka-Kruszelnicki, *Podziemie poakowskie na Kielecczyźnie w latach 1945–1948*, Kraków 2003, ss. 404; *Podziemie niepodległościowe w województwie białostockim w latach 1944–1956*, pod red. T. Danileckiego, Warszawa 2004, ss. 181; *Podziemie niepodległościowe na Podbeskidziu w latach 1939–1947*, red. A. Namysło i T. Kurpierz, Bielsko–Biała 2002, ss. 187; M. Bechta, „...między Bolszewią a Niemcami. Konspiracja polityczna i wojskowa Polskiego Obozu Narodowego na Podlasiu w latach 1939–1952, Warszawa 2008, ss. 600; M. Korcuć, A. Ptak, *Żołnierze porucznika Wądołnego. Z dziejów niepodległościowego podziemia na ziemi wadowickiej 1945–1947*, Kraków 2001, ss. 128; *Armia Krajowa i konspiracja poakowska na ziemi rybnickiej w latach 1942–1947*, pod red. A. Dziuroka, Rybnik 2004, ss. 107; *Rozpracowanie i likwidacja Rzeszowskiego Wydziału WiN w dokumentach UB (1945–1949)*, oprac. T. Balbus i Z. Nawrocki, Warszawa 2001, ss. 596; M. Surdej, *Oddział partyzancki Wojciecha Lisa 1941–1948*, Rzeszów–Mielec 2009, ss. 366.

²⁸ *Kryptonim „Orzeł”. Warszawski Okręg Narodowego Zjednoczenia Wojskowego w dokumentach 1947–1954*, wybór i oprac. K. Krajewski, T. Łabuszewski, J. Pawłowicz, L. Żebrowski, Warszawa 2004, ss. 755 (wybór poprzedza rys historyczny i kalendarium). Do tego nurtu zaliczyć można również zbiór studiów *Obóz narodowy w obliczu dwóch totalitaryzmów*, pod red. R. Sierchuły, Warszawa 2010, ss. 282.

²⁹ M. Wenkler, *Nie tylko WiN i PSL. Opór społeczny w latach 1945–1956 w powiecie tarnowskim*, Kraków 2009, ss. 543.

³⁰ *Warszawa miasto w opresji. Warszawa niepokonana*, pod red. K. Krajewskiego i M. Pietrzak–Merty, Warszawa 2010, ss. 744 oraz *Krosno i powiat krośnieński w latach 1944–1956*, pod red. M. Kaczmarzkiego, M. Krzysztofińskiego i C. Nowaka, Rzeszów–Krosno 2009, ss. 446.

³¹ Taki tytuł miała jedna z pierwszych konferencji IPN poświęcona temu zagadnieniu, zob. *Ostatni leśni 1948–1953*, pod red. T. Łabuszewskiego, Warszawa 2003, ss. 133.

³² *Polskie podziemie niepodległościowe na tle konspiracji antykomunistycznych w Europie Środkowo–Wschodniej w latach 1944–1956*, pod red. S. Poleszaka, Warszawa–Lublin 2008, ss. 305. W sesji poza problematyką polską omawiano kwestie związane z podziemiem antykomunistycznym na Litwie, Ukrainie, Estonii, Łotwie, Białorusi i Czechosłowacji. W części, jedynie w stosunku do polskich i litewskich doświadczeń, zagadnienie to podjęto podczas konferencji w Wilnie w listopadzie 2003 r., zob. *Aparat represji a opór społeczeństwa wobec systemu komunistycznego w Polsce i na Litwie w latach 1944–1956*, pod red. P. Niwińskiego, Warszawa 2005, ss. 121.

³³ *Wokół legendy „Ognia”. Opór przeciw zniewoleniu: Polska — Małopolska — Podhale 1945–1956. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej w Nowym Targu w dniach 9–11 marca*

dzień dzisiejszy rozniecają olbrzymie społeczne emocje. Jeśli dodać do tego publikację unikalnych materiałów źródłowych³⁴, przywołanie (częściej w popularnych, ale też i naukowych opracowaniach) postaci bohaterów zbrojnego oporu przeciwko instalowaniu komunistycznej władzy³⁵, wreszcie cały szereg studiów z czasopism wydawanych przez IPN³⁶ i tych, w których historycy związani z IPN są stale obecni (przede wszystkim „Zeszyty Historyczne WiN”³⁷), to nie ulega wątpliwości, że dotychczasowy dorobek na tym polu, choć niepozabawiony luk (przykładowo tylko częściowo opracowano dzieje konspiracji młodzieżowych³⁸,

2007 r. przez: *Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Nowym Targu i Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie*, pod red. R. Kowalskiego, Nowy Targ 2008, ss. 531.

³⁴ Przykładowo Z. Broński „Uskok”, *Pamiętnik (1941-maj 1949)*, red. S. Poleszak, Warszawa 2004, ss. 342; E. E. Taraszkiewicz „Żelazny”, *Trzy pamiętniki*, oprac. A. T. Filipek, B. Jarocińska, Warszawa–Lublin 2008, ss. 290. Do tej grupy należałoby zaliczyć również więzienne wspomnienia Ruty Czaplńskiej, zob. R. Czaplńska, *Z archiwum pamięci. 3653 więzienne dni*, pod red. K. Szwagrzyka i J. Żygady, Wrocław 2003, ss. 417, oraz obszerny wywiad z Janiną Wasiłojć-Smoleńską, z oddziału „Łupaszkii”, uzupełniony listami z więzienia w Fordonie oraz Inowrocławiu, zob. „*Nie było czasu na strach...*”. *Z Janiną Wasilojć-Smoleńską rozmawiają Marzena Kruk i Edyta Wnuk*, Szczecin 2009, ss. 353.

³⁵ Takich jak Łukasz Ciepłiński, ks. Władysław Gurgacz, Stanisław Marchewka, Danuta Siedzikówna, Józef Zadziński czy przede wszystkim Witold Pilecki, zob. J. Pawłowicz, *Rotmistrz Witold Pilecki 1901–1948*, Warszawa 2008, ss. 288; E. Jakimek Zapart, *Nie mogłem inaczej żyć... Grypsy Łukasza Ciepłińskiego z celi śmierci*, Kraków 2007, ss. 93; *Podporucznik Stanisław Marchewka ps. „Ryba” 16 XI 1908–4 III 1957*, red. W. F. Wilczewski, Białystok 2007, ss. 40; P. Szubarczyk, *Danuta Siedzikówna „Inka” (3 IX 1928–28 VIII 1946)*, Warszawa 2008, ss. 40; D. Garbacz, *Wołyniak, legenda prawdziwa*, Stalowa Wola 2008, ss. 231; D. Golik, F. Musiał, *Osądź mnie Boże... Ks. Władysław Gurgacz Kapelan Polski Podziemnej*, Kraków 2009, ss. 99.

³⁶ Problematyka konspiracji lat 1945–1956 została szerzej podjęta w drugim numerze „Pamięci i Sprawiedliwości” z 2002 r., przykładowo S. Poleszak, *Antykomunistyczne podziemie zbrojne w Łomżyńskim i Grajewskim 1945–1957*, PS 2002, nr 2 (2), a walki z nią aparatu bezpieczeństwa w numerze 5 (2004), zob. J. Kurtyka, *Świąty przeciwstawne: komunistyczna bezpieka wobec podziemia niepodległościowego. Aparat bezpieczeństwa publicznego w walce z polskim podziemciem niepodległościowym* (dyskusja z udziałem T. Balbusa, J. Kułaka, J. Kurtyki, Z. Nawrockiego, G. Ustasz i Z. Zblewskiego) czy J. Bednarek, *Oddział Franciszka Olszówki „Otta”*. *Z dziejów powojennej konspiracji antykomunistycznej*, PS 2004, nr 1 (5).

³⁷ W ukazujących się od 1992 r. „Zeszytach” istotną autorską i redakcyjną rolę odgrywała i odgrywa grupa historyków instytucjonalnie związanych z krakowskim Oddziałem IPN — redaktorem naczelnym był Janusz Kurtyka, jego zastępcą Wojciech Frazik, a sekretarzem redakcji Filip Musiał. Publikowali w nich, poza historykami z ośrodka krakowskiego, m.in. T. Balbus, J. Bednarek, K. Kaczmarski, K. Krajewski, T. Łabuszewski, Z. Nawrocki, P. Niwiński, G. Ostasz, S. Poleszak, K. Szwagrzyk, J. Żelazko, a zatem historycy intensywnie penetrujący ten właśnie badawczy obszar. Jeśli dodać, że dwa z ostatnio opublikowanych zeszytów (nr 18 z 2002 r. i nr 25 z 2006) przyniosły materiały z sesji naukowych, organizowanych przez krakowski IPN, to trudno nie dostrzec, że periodyk ten odgrywa główną rolę w prezentowaniu wyników badań dotyczących losów podziemia niepodległościowego, przede wszystkim spod znaku WiN, ale też innych konspiracyjnych struktur.

³⁸ Po raz pierwszy problematykę tę w obrębie IPN podjęto w 2001 r. we Wrocławiu, zob. *Młodzież w oporze społecznym 1944–1989*, pod red. M. Kały i Ł. Kamińskiego, Wrocław 2002, ss. 163, natomiast najważniejsze opracowania dotyczą losów niepodległościowych organizacji młodzieżowych Lubelszczyzny i Rzeszowszczyzny, J. W. Wołoszyn, *Chronic i kontrolować. UB wobec środowisk i organizacji konspiracyjnych młodzieży na Lubelszczyźnie (1944–1956)*, Warszawa 2007, ss. 735, oraz *Niepodległościowe organizacje młodzieżowe na Rzeszowszczyźnie latach 1944–1956 w świetle dokumentów*, wstęp, wybór i oprac. B. Wójcik, Rzeszów 2009, ss. 511. Charakter młodzieżowego protestu

brakuje opracowań dokumentujących działalność niepodległościowego podziemia na Pomorzu Gdańskim), pozwala na przygotowanie syntetycznego ujęcia problemu.

W stosunku do okresu 1944–1956 publikacje sygnowane przez IPN również tworzą solidny fundament pod przyszłą syntezę ukazującą skalę i mechanizmy represywnych poczynań komunistycznego systemu wobec polskiego społeczeństwa. I w tym przypadku rozpocząć trzeba od przedstawienia pozycji o charakterze podstawowym, dotyczących struktur i kadr tak „zwyčajnego resortu”, jak i wymiaru sprawiedliwości. Opracowaniem w największym stopniu spełniającym te oczekiwania jest trzynomowa publikacja o kierowniczej kadrze aparatu bezpieczeństwa w latach 1944–1990³⁹. Poszczególne tomy opatrzone zostały merytorycznym wstępem, podobnie jak w przypadku *Atlasu* czy *Słownika* w przygotowanie ich każdorazowo zaangażowanych było kilkudziesięciu badaczy (niemal 30 w przypadku I tomu, prawie 40 w przypadku dwu pozostałych), merytorycznym zaś efektem badawczych poczynań stało się kompleksowe odtworzenie strukturalnego i personalnego układu istniejącego w MBP, następnie Komitecie ds. Bezpieczeństwa Publicznego, 17 wojewódzkich oraz ponad 300 powiatowych i miejskich urzędach (delegaturach) bezpieczeństwa publicznego, więzieniach i obozach, a po roku 1956 w centrali MSW tudzież komendach wojewódzkich, powiatowych czy rejonowych. W ten sposób w t. I ujęto ponad 3 tys. nazwisk wraz z datami pełnienia funkcji, w t. II ponad 2 tys., w ostatnim zaś znów ponad 3 tys. Opracowanie to, wedle intencji jego autorów, miało stać się nie tylko „źródłem wiedzy dla historyków specjalizujących się w najnowszej historii Polski, ale też dla wszystkich zajmujących się zawodowo lub amatorsko badaniami historii lokalnej”⁴⁰ — rolę tę w znacznie większym stopniu odegrał jednak, czego nie sposób pominąć, ogólnopolski cykl budzących bodaj największe społeczne emocje wystaw poświęconych „twarzom bezpieki”, przy czym część z nich, obok wystawienniczych katalogów⁴¹, znalazła swój dalszy ciąg w opublikowaniu lokalnych personalnych informa-

miały, co warto uzupełnić, wydarzenia w Szczecinie z kwietnia 1946 r., zob. R. Ptaszyński, *Trzymamy straż nad Odrą. Propaganda – Fakty – Dokumenty*, Szczecin 2007, ss. 173. Dodajmy, że jedynie incydentalnie zajmowano się problematyką harcerstwa czy duszpasterstw akademickich, zob. *Po ziemi naszej roześleń harcerzy... Z dziejów harcerstwa polskiego na Górnym Śląsku*, pod red. K. Heskiej-Kwaśniewicz, Katowice 2007, ss. 368; M. Przybysz, *Wyspy wolności. Duszpasterstwo akademickie w Łodzi 1945–1989*, Łódź 2008, ss. 197. Publikacja, która w najszerszym stopniu, tak pod względem chronologicznym, jak i rzeczowym, uwzględniła tę problematykę, to pokonferencyjny tom przygotowany przez warszawski OBEP, zob. „*Jesteście nasza wielką szansą*”. *Młodzież na rozstajach komunizmu 1944–1989*, pod red. P. Ceranki i S. Stępnia, Warszawa 2009, ss. 493, natomiast problematykę ruchu harcerskiego szerzej ujęto w zbiorze studiów i dokumentów *Studia z dziejów harcerstwa 1944–1989*, pod red. M. Wierzbickiego, Warszawa 2009, ss. 247, oraz monografii Wojciecha Hausnera i Marcina Kapusty, zob. W. Hausner, M. Kapusta, *Harcerstwo duchowej niepodległości. Duszpasterstwo harcerskie w dokumentach Służby Bezpieczeństwa i archiwaliach środowisk harcerskich 1983–1989*, Kraków 2009, ss. 350. Ujęciem syntetycznym, ale o wyraźnie popularnym charakterze, jest natomiast opracowanie M. Wierzbickiego, *Młodzież w PRL*, Warszawa 2009, ss. 195.

³⁹ *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. I: (1944–1956), red. nauk. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005, ss. 603, t. II: (1956–1975) i t. III: (1975–1990), red. nauk. P. Piotrowski, Warszawa 2006 i 2008, ss. 208 i 392. Dodajmy, że P. Piotrowski jest również autorem studium charakteryzującego strukturę SB po roku 1975, zob. P. Piotrowski, *Struktury Służby Bezpieczeństwa MSW 1975–1990*, PS 2003, nr I (3).

⁴⁰ P. Piotrowski, *Służba Bezpieczeństwa w latach 1956–1975*, w: *Aparat...*, t. II, s. 32 oraz t. III, s. 60.

⁴¹ W praktyce mogą być one traktowane jako autonomiczne publikacje, choć nie odgrywają roli personalnych informatorów. Katalogi z tego rodzaju wystaw, poza Centralą IPN, opublikowały, z wyjątkiem

torów⁴². Wprawdzie po dziś dzień nie powstała monografia ani MBP, ani jego późniejszych kontynuacji, to jednak ukazał się obszerny tom studiów poświęcony małopolskim, a w węższym chronologicznie wymiarze śląskim strukturom aparatu represji⁴³, a ponadto w historiograficznym obiegu znalazły się dobrze udokumentowane, z reguły poprawne warsztatowo prace poświęcone powiatowym urządzeniom bezpieczeństwa (Bielsk Podlaski, Brzozów, Lubin, Lwówek Śl., Łańcut, Płock, Przemyśl, Rybnik)⁴⁴, przy czym każdorazowo opisowi funkcjo-

Poznania, wszystkie oddziały: Białystok (1), Gdańsk (3), Katowice (1), Kraków (5), Lublin (2), Łódź (2), Rzeszów (1), Szczecin (4), Warszawa (2), Wrocław (3).

⁴² Zob. *Twarze wrocławskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa we Wrocławiu. Informator personalny*, pod red. T. Balbusa, P. Piotrowskiego, K. Szwaagrzyka, Wrocław 2006, ss. 207; W. Frazik, F. Musiał, M. Szpytma, *Twarze krakowskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Krakowie. Informator personalny*, Kraków 2006, ss. 440; W. Frazik, F. Musiał, M. Szpytma, M. Wenklar, *Ludzie bezpieki województwa krakowskiego. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie krakowskim w latach 1945–1990. Informator personalny*, Kraków 2007, ss. 623, oraz wyd. II poprawione i uzupełnione Karków 2009, ss. 683; *Twarze bezpieki w Polsce południowo-zachodniej. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa. Informator personalny*, pod red. J. Izdebskiego, K. Kaczmarek i M. Krzysztofińskiego, Rzeszów 2007, ss. 450; *Twarze białostockiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Białymstoku. Informator personalny*, pod red. P. Łapińskiego, Białystok 2007, ss. 296; *Twarze olsztyńskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Olsztynie. Informator personalny*, pod red. P. Kardeli, Białystok 2007, ss. 216; *Twarze szczecińskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa województwa szczecińskiego. Informator personalny*, pod red. P. Knapa, M. Ozgi, M. Stefaniaka, Szczecin 2008, ss. 222; *Twarze koszalińskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa województwa koszalińskiego. Informator personalny*, pod red. P. Knapa, M. Ozgi, P. Skubisza, Szczecin 2008, ss. 192; *Twarze gorzowskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Gorzowie Wielkopolskim. Informator personalny*, oprac. P. Skubisz, Szczecin 2008, ss. 136; *Kadra bezpieki 1945–1990. Obsada stanowisk kierowniczych aparatu bezpieczeństwa w województwie śląskim/katowickim, hielskim i częstochowskim*, wstęp i red. W. Dubiański, A. Dziuba i A. Dziurok, Katowice 2009, ss. 552; M. Kasprzycki, *Ludzie bezpieki w powiecie Nowy Sącz. Obsada Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego/Powiatowego Urzędu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego w Nowym Sączu w latach 1945–1956. Informator personalny*, Kraków 2009, ss. 276; *Twarze dolnośląskiej bezpieki. Obsada kierowniczych stanowisk Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa na Dolnym Śląsku 1945–1990. Informator personalny*, red. i oprac. P. Piotrowski, K. Szwaagrzyk, W. Trębacz, Wrocław 2010, ss. 347; *Twarze bezpieki 1945–1990. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwach pomorskim/bydgoskim, toruńskim i wrocławskim. Informator personalny*, oprac. zespół pod red. M. Szymaniaka przy współpr. A. Paczoskiej-Hauke i T. Rabanta, Bydgoszcz-Gdańsk 2010, ss. 541; *Aparat bezpieczeństwa w województwie gdańskim w latach 1945–1990. Obsada stanowisk kierowniczych. Informator*, oprac. M. Węgliński, Gdańsk 2010, ss. 412. Trzeba dodać, że sylwetki „ludzi bezpieki” ukazywane są systematycznie w „Aparacie Represji”, przy czym obejmują nie tylko funkcjonariuszy UB i SB, ale też sędziów, prokuratorów i tajnych współpracowników. Aktualnie (nr 1–7) zamieszczono 28 biogramów.

⁴³ *Strażnicy sowieckiego imperium. Urząd Bezpieczeństwa i Służba Bezpieczeństwa w Małopolsce 1945–1990*, pod red. F. Musiała i M. Wenklara, Kraków 2009, ss. 663; *Fundamenty systemu zniewolenia. Z działalności wojewódzkich struktur Urzędu Bezpieczeństwa w Katowicach 1945–1956*, pod red. A. Dziuroka i A. Dziuby, Katowice 2009, ss. 483.

⁴⁴ T. Danilecki, M. Zwolski, *Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Bielsku Podlaskim (1944–1956)*, Białystok 2008, ss. 288; P. Chmielowiec, *Urząd Bezpieczeństwa w Brzozowie 1944–1956*, Rzeszów

nowania powiatowej placówki (zmiany strukturalne, kierunki działań operacyjnych, metody śledcze) towarzyszyła co najmniej pełna lista pracowników, niekiedy przybierająca postać kompletnego informatora personalnego (Bielsk Podlaski, Brzozów, Płock, Rybnik) — należy tu zaznaczyć, że tylko w jednym przypadku (Lwówek Śl.) monograficzny opis funkcjonowania powiatowych struktur aparatu represji przedłużono na okres 1957–1990⁴⁵. Nie sposób natomiast nie dodać, że istotnym uzupełnieniem wiedzy o strukturach UB/SB są studia regularnie zamieszczane w „Aparacie Represji” — przykładowo opisane zostały struktury PUBP/PUdsBP w Zawierciu, Legnicy i Jaworze (w przypadku obydwu dolnośląskich miast studia odnosiły się jedynie do początków urzędu), pion śledczy WUBP w Lublinie, Miejski UBP we Wrocławiu, Wydział IX Departamentu IV MBP/Wydział IX „K” WUBP we Wrocławiu czy scharakteryzowani szefowie powiatowego UB w Tarnowie⁴⁶. Ludziom, struktutom i metodom stosowanym przez „bezpieczeństwo” została również poświęcona ważna publikacja, będąca z jednej strony zbiorem tekstów z naukowej sesji, z drugiej zestawem opracowań powstałych w ramach „ogólnopolskiego programu badawczego dotyczącego działalności terenowych ogniw aparatu bezpieczeństwa”⁴⁷, przy czym obok problemów, które w niniejszym omówieniu już się pojawiały, w zbiorze znalazły się ujęcia uzupełniające i rozbudowujące nakreślony tu obraz (przykładowo charakterystyka kadry kierowniczej WUBP w województwie śląskim czy Łodzi czy tak istotny temat, jak problem poszukiwania przez kierownictwo MBP i PZPR „wroga wewnętrznego” w czasach stalinowskich). Na marginesie warto dodać, że poza obszarem wydawniczej aktywności IPN ukazują się dość liczne publikacje czy to odtwarzające losy antykomunistycznej konspiracji, czy też opisujące struktury i poczynania aparatu represji — w moim przekonaniu Instytut powinien prowadzić systematyczny monitoring tego rodzaju inicjatyw, również po to, by poprzez naukową krytykę zwracać uwagę na

2008, ss. 414; R. Klementowski, *Urząd Bezpieczeństwa w Lubinie (1945–1956)*, Lubin–Wrocław 2007, ss. 191; idem, *Urząd Bezpieczeństwa w powiecie Lwówek Śląski (1945–1956)*, Wrocław 2006, ss. 287; P. Chmielowiec, *Urząd Bezpieczeństwa w Łańcucie 1944–1956*, Rzeszów 2006, ss. 173; K. Sychowicz, *Urząd Bezpieczeństwa w Łomży — powstanie i działalność (1944–1956)*, Białystok 2009, ss. 496; J. Pawłowicz, *Ludzie płockiej bezpieki. Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Płocku 1945–1956*, Warszawa 2007, ss. 396; D. Iwaneczko, *Urząd Bezpieczeństwa w Przemysłu 1944–1956*, Rzeszów 2004, ss. 122; D. Węgrzyn, *Struktury bezprawia. Kadry Urzędu Bezpieczeństwa w powiecie rybnickim (1945–1947)*, Katowice–Czerwonka–Leszczyny 2008, ss. 286.

⁴⁵ R. Klementowski, *Służba Bezpieczeństwa na ziemi lwóweckiej (1957–1990)*, Wrocław 2009, ss. 295.

⁴⁶ W. Dubiański, *Struktura PUBP/PUdsBP w Zawierciu w latach 1945–1956*, AR 2004, nr 1; T. Balbus, *Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Legnicy (maj–grudzień 1945 r.). Struktury, kadry, działalność*, AR 2007, nr 1 (5); idem, *Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Jaworze — struktury, kadry, działalność (maj–grudzień 1945)*, AR 2008, nr 1 (6); S. Poleszak, *Pion śledczy WUBP w Lublinie. Struktura i ludzie (sierpień 1944–kwiecień 1947)*, AR 2005, nr 1 (2); T. Balbus, *Miejski Urząd Bezpieczeństwa Publicznego we Wrocławiu w okresie maj–grudzień 1945 r. na tle sytuacji na Dolnym Śląsku (geneza, Kadry, kierunki działalności)*, AR 2006, nr 2 (4); R. Klementowski, *Wydział IX Departamentu IV MBP/Wydział IX „K” WUBP we Wrocławiu z siedzibą w Kowarach (struktura, działalność, obsada personalna)*, ibidem; M. Wenklar, *Szefowie Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego/Powiatowego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Publicznego w Tarnowie w latach 1945–1956*, ibidem.

⁴⁷ „Zwyczajny” resort. *Studia o aparacie bezpieczeństwa 1944–1956*, pod red. K. Krajewskiego i T. Łabuszewskiego, Warszawa 2005, ss. 600. Szczegółowy wgląd w „metody” pracy UB przynosi również najnowsza publikacja K. Szwagrzyka, zob. K. Szwagrzyk, *Kryptonim „Mordercy”. (Sprawa ppor. Mieczysława Bujaka). Studium prowokacji i terroru*, Wrocław 2009, ss. 111.

przypadki nierzetelności badawczej, szczególnie gdy mamy do czynienia z autorem instytucjonalnie z nim związanym⁴⁸.

W pełni zasadne wydaje się pytanie o celowość procedury badawczej mogącej prowadzić do pojawiania się kolejnych prac portretujących, z powiatowej perspektywy, działania UB czy SB. W moim przekonaniu opracowania takie są potrzebne, przy zachowaniu warsztatowej rzetelności i starannym wykorzystywaniu całej dostępnej bazy źródłowej, aczkolwiek nie ulega wątpliwości, że nawet kompletne ujęcie, obejmujące wszystkie powiatowe struktury UB i SB, nie przełoży się na pełną wiedzę o resorcie i jego działalności. Za uzupełnienie, ale też znaczące poszerzenie historiograficznego obrazu należy zatem uznać najrozmaitsze studia i wydawnictwa źródłowe, ukazujące powiatowe czy regionalne realia w całej ich złożoności. Jako udane, ale dość szybko zarzucony pomysł studiów mikrograficznych można potraktować dokumentalne prace poświęcone początkom struktur bezpieczeństwa publicznego w poszczególnych regionach kraju⁴⁹. Najobfitszy jest plon rozmaitych konferencji ograniczonych chronologicznie do lat 1944–1956⁵⁰, przy czym dostrzec tu można typowe tak zalety, jak i wady tego rodzaju ujęć (z jednej strony podejmowanie nowej problematyki opisywanej w oparciu o nieznane bądź nieobecne w naukowym obiegu materiały źródłowe, z drugiej grzech przyczynkarstwa i warsztatowe potknięcia), natomiast znacznie rzadziej re-

⁴⁸ Zob. K. Bukowski, *Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego na środkowym Pomorzu w latach 1945–1956*, Koszalin 2008 oraz rec. P. Skubisz, „Dzieje Najnowsze” 2010, nr 1, s. 266–75.

⁴⁹ *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Lubelszczyźnie (lipiec 1944 czerwiec 1945)*, wybór i oprac. L. Pietrzak, S. Poleszak, R. Wnuk, M. Zajączkowski, Warszawa 2004, ss. 451; *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Rzeszowszczyźnie (sierpień 1944–lipiec 1945)*, wybór i oprac. D. Iwaneczko, Z. Nawrocki, Rzeszów 2005, ss. 726. Po kilku latach przerwy kolejny tom dokumentów poświęcony został Pomorzu i Kujawom, zob. *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Pomorzu i Kujawach (lutym–grudzień 1945)*, red. nauk. B. Binaszewska, P. Rybarczyk, wybór i oprac. K. Bartosik, B. Binaszewska, R. Gajos, A. Huniewicz, J. Jaworska, M. Łopatka, P. Rybarczyk, B. Siwiec, Warszawa–Bydgoszcz–Gdańsk 2010, ss. 542.

⁵⁰ *Korzenie Gdyni. Materiały z konferencji historycznej 3 marca 2003 r.*, cz. II, Gdynia 2003, ss. 91; *Powiat przemyski w latach 1944–1956*, pod red. K. Kaczmarskiego i M. Krzysztofińskiego, Przemysł–Rzeszów 2006, ss. 251; *Powiat Sokółów Podlaski. Materiały z sesji naukowej Represje i opór przeciwko rządowi komunistycznym w powiecie Sokółów Podlaski po 1944 r. zorganizowanej 10 kwietnia 2006 r. przez Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie i Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej*, Warszawa, b.r.w., ss. 569, seria „Mazowsze i Podlasie w ogniu 1944–1956”; *Powiat Pultusk w pierwszej dekadzie rządów komunistycznych. Materiały z sesji naukowej Represje i opór przeciwko rządowi komunistycznym w powiecie Pultusk po 1944 r. zorganizowanej 16 października 2007 r. przez Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie i Wydział Historyczny Akademii Humanistycznej w Pultusku*, Warszawa, b.r.w., ss. 771; *Powiat sanocki w latach 1944–1956*, pod red. K. Kaczmarskiego i A. Romaniaka, Rzeszów–Sanok 2007, ss. 431; *Kępno i Ziemia Kępińska w latach 1945–1956*, pod red. J. Bednarka i J. Żelazko, Łódź 2007, ss. 210; *Pierwsze lata komunizmu w powiecie zawierciańskim (1945–1947)*, pod red. W. Dubiańskiego, Katowice–Kraków 2007, ss. 164; *Rok 1945 w Łodzi*, pod red. J. Żelazko, Łódź 2008, ss. 376; *Zmagania ze społeczeństwem. Aparat bezpieczeństwa wobec Wielkopolan w latach 1945–1956*, pod red. A. Łuczak i A. Pietrowicz, Poznań 2008, ss. 267. Najnowsza pozycja to *Aparat władzy a społeczeństwo w Tarnowskich Górach w latach 1945–1989. Materiały z konferencji „Tarnowskie Góry w Polsce Ludowej” z 15 października 2008 r. w Muzeum w Tarnowskich Górach*, pod red. K. Gwoździa i S. Rosenbauma, Katowice–Tarnowskie Góry 2009, ss. 131, przy czym umieszczenie jej w niniejszym zestawie wynika przede wszystkim z faktu, że większość tekstów koncentruje się na okresie do roku 1956.

gionalny wymiar mają powstałe w ramach programów badawczych samodzielne studia⁵¹. Jak dotąd, kompleksowo omówione zostały poczynania aparatu represji (niekiedy również innych struktur komunistycznej władzy) na zachodnim pograniczu Polski, na Górnym Śląsku, Zagłębiu Dąbrowskim i Śląsku Cieszyńskim (choć jedynie wobec wybranych środowisk), Wielkopolsce, Łodzi w roku 1945 (choć ten zbiór studiów przynosi wielowarstwowy obraz życia miasta w roku 1945), wreszcie w kilku wybranych powiatach (Kępno, Pułtusk, Przemyśl, Sanok, Sokołów Podlaski, Zawiercie oraz w niewielkim stopniu Gdynia).

Wątkiem budzącym bodaj największe emocje związane z badaniami prowadzonymi w obrębie IPN są te, w wyniku których opisywane były przypadki uwikłań we współpracę z UB i SB. Wprawdzie w wydawnictwach IPN nie pojawiła się monografia będąca swoistą „anatomią agenta”⁵², ale obok tekstów ukazujących indywidualne przypadki współpracy, już w 2003 r. pojawiło się studium pokazujące skalę tego zjawiska⁵³, a ponadto publikowano przykładowo dokumenty ukazujące agenturalną aktywność sieci „TW” w Warszawie w roku 1949, przedstawiono charakterystykę osobowych źródeł informacji warszawskiej SB w latach 1981–1983 czy zasygnalizowano problem mechanizmu psychologicznego manipulowania konfidentami⁵⁴. Przypadki zarówno zmuszenia do współpracy, jak i jednoznacznego, pomimo drastycznych nacisków, uchylenia się od niej, jak też ukazywanie jej przebiegu opisywane są systematycznie na łamach „Aparatu Represji”, przy czym każdorazowo dotyczyło to przypadków jednoznacznych i dobrze udokumentowanych⁵⁵.

⁵¹ Do takich można zaliczyć opracowanie Marcina Stefaniaka, Tomasza Kurpiera i Przemysława Piątka oraz Dariusza Węgrzyna. Zob. M. Stefaniak, *Działalność aparatu represji na zachodnim pograniczu Polski w latach 1945–1950*, Szczecin 2008, ss. 196; T. Kurpierz, P. Piątek, „Dobić wroga”. *Aparat represji wobec podziemia zbrojnego na Śląsku Cieszyńskim i Żywiecczyźnie (1945–1947)*, Katowice–Kraków 2007, ss. 465; D. Węgrzyn, *Aparat bezpieczeństwa państwa wobec środowisk narodowych na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1945–1956*, Katowice–Kraków 2007, ss. 439.

⁵² Zob. W. Polak, *Anatomia agenta. Historia tajnego współpracownika Służby Bezpieczeństwa o pseudonimie „Karol” (1978–1983)*, Gdańsk 2005.

⁵³ T. Ruzikowski, *Tajni współpracownicy pionów operacyjnych aparatu bezpieczeństwa 1950–1984*, PS 2003, nr 1 (3).

⁵⁴ K. Krajewski, J. Pawłowicz, *Agentura WUBP w Warszawie wykorzystywana w 1949 r. przeciwko podziemiu niepodległościowemu*, AR 2004, nr 1; T. Ruzikowski, *Osobowe źródła informacji wydziałów operacyjnych Służby Bezpieczeństwa Komendy Stołecznej MO w latach 1981–1983*, AR 2006, nr 1 (3); F. Musiał, *Wiązanie tajnych współpracowników z organami bezpieczeństwa Polski Ludowej. Przyczynek do dyskusji nad mechanizmem psychicznego manipulowania konfidentami*, AR 2006, nr 2 (4). Warto dodać, że jeden z autorów zajął się również konkretnym przypadkiem defraudacji funduszu operacyjnego SB, zob. P. Skubisz, *Casus Barana — rzecz o defraudacji funduszu operacyjnego SB*, AR 2007, nr 1 (5).

⁵⁵ Zob. przykładowo T. Balbus, „Służył nam bez zastrzeżeń i skrupułów”. *Druga twarz byłego szefa Oddziału II Obszaru Lwowskiego AK pplk. Henryka Pohońskiego „Walerego” vel „Szpinalskiego”*, AR 2004, nr 1; E. Goleń-Zajac, H. Głębocki, „Ketman” i „Monika” — *życiorys równoległy*, AR 2005, nr 1 (2); D. Iwaneczko, K. Kaczmarek, *Życie w ukryciu. Agenturalna współpraca Wojciecha Dzieduszyckiego z aparatem bezpieczeństwa Polski Ludowej w latach 1949–1972*, AR 2006, nr 2 (4); D. Węgrzyn, *Dzieje pewnego werbunku. UB wobec Jerzego Kurcyusza w latach 1947–1956*, AR 2007, nr 1 (5); S. M. Nowinowski, *Andrzeja Feliksa Grabskiego żywoty równoległe*, ibidem; M. Krzysztofiński, K. Sychowicz, *W kręgu „Bizancjum”*, AR 2008, nr 1 (6); K. Pogorzelski, K. Sychowicz, *TW „Kastus” i Służba Bezpieczeństwa a środowisko białoruskie na Białostocczyźnie*, ibidem; S. Ligarski, *Agentura we wrocławskim Teatrze Pantomimy*, AR 2009, nr 1 (7). Mechanizmu agenturalnej współpracy dotyczył również artykuł Ł. Kamińskiego z 2003 r., zob. Ł. Kamiński, *Kryptonim „Podżegacze”*, PS 2003, nr 1 (3).

Stosunkowo najmniej uwagi w publikacjach IPN poświęcono centralnym strukturom aparatu represji. W 2004 r. zamknięty został zainicjowany i realizowany przez Andrzeja Paczkowskiego zamysł wprowadzenia do naukowego obiegu materiałów z narad i odpraw aparatu bezpieczeństwa, chronologicznie doprowadzony do momentu, w którym „w wyniku ogólnych procesów politycznych oraz serii niespodziewanych wydarzeń bezpieczeństwa została zmuszona «zmienić skórę»”⁵⁶. W tym samym roku ukazał się wybór z biuletynów dziennych MBP z lat 1949–1950⁵⁷, bez wątplenia pożyteczny, ale budzący istotne zastrzeżenia z warsztatowego punktu widzenia (zasadność dokonanych skrótów, niedostatek przypisów merytorycznych), natomiast w 2009 r. do naukowego obiegu trafił tom zawierający edycję biuletynów Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego⁵⁸, z cennym wstępem Mirosława Filipiaka i solidnymi, obszernymi przypisami. Ważną pozycją, bo z jednej strony podsumowującą stan wiedzy na temat aparatu bezpieczeństwa, z drugiej sytuującą go w Europie Środkowo-Wschodniej, a przy tym wyraźnie skierowaną do anglojęzycznego czytelnika, jest tom studiów wydany w 2005 r.⁵⁹, wreszcie oddzielnego, pokonferencyjnego opracowania doczekał się Departament X MBP⁶⁰. Wydaje się, iż to właśnie badawcze pole wymagałoby głębszej aniżeli dotychczas eksploracji, zwłaszcza że uzyskane dotąd rezultaty są co najmniej zachęcające.

Ważne kroki w badawczych poczynaniach Instytutu wiążą się z opisami systemu represji funkcjonującego w czasach stalinowskich. Przedstawiony został przykładowo zasięg represji w Marynarce Wojennej⁶¹, co w połączeniu z monografią na temat Informacji Marynarki Wojennej⁶² składa się na zwartą, zamkniętą całość. Ważny poznawczo materiał przynosi wybór źródeł poświęcony funkcjonowaniu kontrwywiadu PRL do 1956 r., poprzedzony solidnym, merytorycznym wstępem⁶³. Do istotnych a podjętych w obrębie IPN problemów zaliczyć należy zagadnienia związane z prawem, traktowanym w czasach stalinowskich

⁵⁶ *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953–1954. Taktyka, strategia, metody*, wstęp A. Paczkowski, wybór i oprac. G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa 2004, ss. 458 — cyt. ze wstępu, s. 26. Pierwsza pozycja z tegoż cyklu ukazała się w roku 1994, kolejne w 1996 i 2000, zob. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1944–1956. Taktyka, strategia, metody*, cz. I: *Lata 1945–1947*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1994, cz. II: *Lata 1948–1949*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1996, oraz *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950–1952. Taktyka, strategia, metody*, wstęp A. Paczkowski, wybór i oprac. A. Dudek, A. Paczkowski, Warszawa 2000, ss. 260.

⁵⁷ *Biuletyny dzienne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*, wybór i oprac. Ł. Kamiński, Warszawa 2004, ss. 956.

⁵⁸ *Biuletyny Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego. Grudzień 1954–listopad 1956*, oprac. W. Chudzik, M. Filipiak, J. Gołębiowski, Warszawa 2009, ss. 812.

⁵⁹ *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989*, ed. by K. Persak i Ł. Kamiński, Warszawa 2005, ss. 352. Tom ten w wersji polskojęzycznej, wyraźnie zresztą rozbudowany, ukazał się w roku 2010, zob. *Czekiści. Organy bezpieczeństwa w europejskich krajach bloku sowieckiego 1944–1989*, pod red. K. Persaka i Ł. Kamińskiego, Warszawa 2010, ss. 633.

⁶⁰ *Departament X MBP. Wzorce — struktury — działanie*, pod red. K. Rokickiego, Warszawa 2007, ss. 280.

⁶¹ *System represji stalinowskich w Polsce 1944–1956. Represje w Marynarce Wojennej*, pod red. I. Hałagidy, Gdańsk 2003, ss. 135.

⁶² P. Semków, *Informacja Marynarki Wojennej w latach 1945–1957*, Warszawa 2006, ss. 327. Problematykę Informacji Wojskowej uwzględnia również w swych badaniach Krzysztof Szwagrzyk, zob. K. Szwagrzyk, *Obsada personalna Informacji Wojskowej Śląskiego Okręgu Wojskowego 1945–1956*, AR 2007, nr 1 (5).

⁶³ P. Pleskot, „*Tarcza partii i narodu*”. *Kontrwywiad Polski Ludowej w latach 1945–1956. Zarys struktur i wybór źródeł*, Warszawa 2010, ss. 423.

jako narzędzie represji⁶⁴, czy skatalogowaniem kategorii przestępstw popełnianych w tym czasie przez sędziów i prokuratorów⁶⁵. Oddzielnej monografii doczekało się sądownictwo powszechne⁶⁶, wprowadzie tylko w stosunku do lat 1944–1950⁶⁷, a zbiorowego portretu — „prawnicy czasu bezprawia”⁶⁸ (choć tylko sędziowie i prokuratorzy wojskowi). Na przykładzie Rzeszowszczyzny nakreślone zostały wzajemne relacje pomiędzy aparatem bezpieczeństwa a wojskowym wymiarem sprawiedliwości⁶⁹, wreszcie opublikowana została monografia poświęcona stosunkowi aparatu bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości do kolektywizacji polskiej wsi⁷⁰ (powstała również monografia o samej kolektywizacji, w regionalnym łódzkim wymiarze)⁷¹. Odrębne, pokonferencyjne opracowania dotyczą systemu represji tak wobec wsi, jak i ruchu ludowego (zwłaszcza PSL)⁷²; podjęto też (choć tylko w dwu ośrodkach, Katowicach i Wrocławiu) problem obozów pracy⁷³. Wszystkie wymienione tu obszary tematyczne są świadectwem badawczych zainteresowań pracowników IPN, wszelako nie miesz-

⁶⁴ P. Kładoczny, *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956). Prawna analiza kategorii przestępstw przeciwko państwu*, Warszawa 2004, ss. 385.

⁶⁵ *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, pod red. W. Kuleszy i A. Rzeplińskiego, Warszawa 2000, ss. 552. Zob. także *Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN*, pod red. P. Piątka, Warszawa 2006, ss. 136.

⁶⁶ G. Jakubowski, *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa 2002, ss. 352.

⁶⁷ Trzeba dodać, że orzecznictwu sądowemu w sprawach karnych od grudnia 1981 do grudnia 1988 r. poświęcona została monografia Adama Strzembosza i Marii Stanowskiej — jako naczelny omówiony został tu „problem odpowiedzialności sędziów za wyrokowanie w sprawach politycznych w stanie wojennym i w latach następnych”, A. Strzembosz, M. Stanowska, *Sędziowie warszawscy w czasie próby 1981–1988*, Warszawa 2005, ss. 340.

⁶⁸ K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944–1956*, Kraków–Wrocław 2005, ss. 551.

⁶⁹ J. Borowiec, *Aparat bezpieczeństwa a wojskowy wymiar sprawiedliwości. Rzeszowszczyzna 1944–1954*, Warszawa 2004, ss. 306.

⁷⁰ A. Kura, *Aparat bezpieczeństwa i wymiar sprawiedliwości wobec kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, Warszawa 2006, ss. 308.

⁷¹ L. Próchniak, *Kolektywizacja rolnictwa w regionie łódzkim*, Łódź 2003, ss. 308.

⁷² *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1956). Materiały z konferencji naukowej 5–6 grudnia 2002 r. w Rzeszowie*, t. I, pod red. J. Gmitruka i Z. Nawrockiego, Warszawa 2003, ss. 328; *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1956–1989). Materiały z konferencji naukowej 27–28 listopada 2003 r. w Rzeszowie pt. „Więś i ruch ludowy a władza w PRL w latach 1956–1989”*, t. II, pod red. J. Gmitruka i Z. Nawrockiego, Warszawa 2004, ss. 331; *PSL w realiach społeczno-politycznych Dolnego Śląska drugiej połowy lat czterdziestych XX w.*, red. J. Syrynyk, Wrocław 2008, ss. 151. Ostatnio ukazał się zbiór dokumentów *Zniszczyć PSL. Działania Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego wobec ruchu ludowego w województwie lubelskim w latach 1944–1956. Wybór źródeł*, wybór, wstęp i oprac. J. Romanek, Warszawa–Lublin 2009, ss. 269.

⁷³ *Obozowe dzieje Świętochłowic Eintrachthütte — Zgoda*, pod red. A. Dziuroka, Katowice Świętochłowice 2002, ss. 160; *Obóz pracy w Świętochłowicach w 1945 roku. Dokumenty, zeznania, relacje, listy*, wybór i oprac. A. Dziurok, Warszawa 2002; W. Dubiański, *Obóz pracy w Mysłowicach 1945–1946*, Katowice 2004, ss. 117; K. Szwagrzyk, *Jaroszów. Ośrodek Pracy Więźniów. Więzienie (1950–1965)*, Wrocław 2006, ss. 51; S. Rosenbaum, B. Tracz, *Obozy pracy przymusowej Gliwickiego Zjednoczenia Przemysłu Węglowego 1945–1949*, Katowice 2009, ss. 323. Zob. także *Obóz w Potulicach — aspekt trudnego sąsiedztwa polsko-niemieckiego w okresie dwóch totalitaryzmów*, pod red. A. Paczoskiej, Bydgoszcz 2005, ss. 83. Warto dodać, że badacze z kilku ośrodków IPN odegrali znaczącą rolę w publikacji poświęconej dziejom obozu w Jaworznie (m.in. K. Szwagrzyk, A. Dziurok, Ł. Kamiński, B. Kopka czy I. Hałagida), zob. *Obóz dwóch totalitaryzmów. Jaworzno 1943–1956*, t. I–II, pod red. K. Mieroszewskiego i Z. Woźniczki, Jaworzno 2007.

czą się one w odrębnych, zakrojonych na szerszą skalę programach. Okres zamknięty datami 1944–1956 to, podkreślmy raz jeszcze, w badaniach prowadzonych przez Instytut przede wszystkim opis oporu wobec narzucanego komunistycznego systemu z jednej, a represywnych poczynań aparatu represji z drugiej strony, wykraczanie zaś poza tak zdefiniowany obszar (przykładowo podjęcie problematyki „wyborów” ze stycznia 1947 r. czy udostępnienie materiałów śledczych ukazujących kulisy prowadzonego w latach 1945–1956 śledztwa mającego zafałszowywać prawdę w sprawie zbrodni katyńskiej)⁷⁴ ma albo charakter odpowiedzi na rocznicowe wyzwanie, albo wynika z indywidualnych zainteresowań poszczególnych historyków⁷⁵. Wprawdzie zdarzają się, co ze szczególną satysfakcją godzi się odnotować, przypadki przygotowania wielostronnej, kompleksowej historii swojego regionu⁷⁶, podobnie jak autorski współdział w najrozmaitszych lokalnych wydawnictwach, ale dzieje się to niejako poza zasadniczym obszarem naukowej aktywności Instytutu. Nie ulega natomiast wątpliwości, że za znaczący należy uznać dorobek IPN na dwu obszarach, związanych rzecz jasna z aktywnością aparatu represji, ale dorobek przynoszący nowe, niezwykle istotne ustalenia w odniesieniu po pierwsze do miejsca Kościoła w czasach PRL, po drugie do realiów bytowania narodowych mniejszości.

Losy Kościoła w okresie zamkniętym datami 1945–1989 doczekały się już, w przeciwieństwie do pozostałych obszarów badawczych, ujęcia o charakterze syntetycznym⁷⁷, choć, co należy podkreślić, w popularnonaukowej wersji. Wyrażna większość publikacji dotyczy jednak represji wobec Kościoła, przede wszystkim w czasach stalinowskich (głównie w odniesieniu do Kurii Krakowskiej, ale też diecezji sandomierskiej, Kościoła w Wielkopolsce

⁷⁴ *Koniec jałtańskich złudzeń. Sfałszowane wybory — 19 I 1947. Materiały z konferencji „Koniec jałtańskich złudzeń. Sfałszowane wybory — 19 I 1947” zorganizowanej przez Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie, Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, Muzeum Okręgowe w Tarnowie Oddział w Wierchosławicach oraz Towarzystwo Naukowe Przyjaciół Muzeum Wincentego Witosa, która odbyła się w Krakowie w sześćdziesiątą rocznicę wyborów (19 I 2007 r)*, pod red. M. Wenklara, Kraków 2007, ss. 224; S. M. Jankowski, R. Kotarba, *Literaci a sprawa katyńska — 1945*, Kraków 2003, ss. 257. Najnowsza pozycja, poświęcona „wyborom” roku 1947, to zbiór źródeł dotyczący Poznańskiego, zob. *Wybory do sejmu z 19 stycznia 1947 roku w województwie poznańskim. Wybór źródeł*, wybór i oprac. A. Chmielewska-Metka, P. Drzymała, W. Makuch, P. Orzechowski, A. Piotrowski, Poznań 2010, ss. 601.

⁷⁵ Przykładowo G. Baziur, *Armia Czerwona na Pomorzu Gdańskim 1945–1947*, Warszawa 2003, ss. 321.

⁷⁶ Do dzisiaj mamy do czynienia z jedną tego typu inicjatywą, kiedy to historycy z katowickiego Oddziału IPN wraz z kolegami z miejscowego uniwersytetu opracowali zarys dziejów politycznych województwa śląskiego, zob. *Województwo śląskie 1945–1950. Zarys dziejów politycznych*, pod red. A. Dziuroka i R. Kaczmarka, Katowice 2007, ss. 752. Charakter regionalnej monografii ma również opracowanie Rafała Reczka, zob. R. Reczek, *Życie społeczno-polityczne w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, Poznań 2008, ss. 454. Zob. ponadto *Polska północno-wschodnia w okresie stalinizmu. Spojrzenie z perspektywy półwiecza*, pod red. K. Sychowicza, E. Świętochowskiej-Bobowik, W. F. Wilczewskiego, Białystok–Warszawa 2009, ss. 167. Warto dopowiedzieć, że w początkach września 2009 r. ukazało się kalendarium Gliwic w czasach gierkowskiej dekady, zob. B. Tracz, *Trzecia dekada. Gliwice 1971–1981*, Katowice 2009, ss. 229.

⁷⁷ J. Żaryn, *Kościół w PRL*, Warszawa 2004, ss. 208. Praca ta miała być początkiem wydawniczej serii „39/89”. Warto dodać, że J. Żaryn był autorem ważnego wystąpienia na łamach „Pamięci i Sprawiedliwości” w 2005 r., które stało się podstawą redakcyjnej dyskusji z udziałem Antoniego Dudka, Andrzeja Friszkego, Jarosława Gowina oraz Wiesława J. Wysockiego, zob. J. Żaryn, *Kościół katolicki w PRL — wybrane zagadnienia, hipotezy, prowokacje*, PS 2005, nr 1 (7) oraz *Komunizm i religia w Polsce — trwanie i zmiana*, ibidem.

(także innych związków wyznaniowych), na Górnym Śląsku, Śląsku Dolnym, Opolszczyźnie, w województwie pomorskim i w Łódzkiem, a także na tle innych krajów bloku wschodniego — Czechosłowacji, Węgier, Litwy i NRD)⁷⁸. Nowe wątki, które pojawiły się w 2009 r., to walka z Kościołem prowadzona przy pomocy młodzieżowej przybudówki PZPR, choć w ograniczonym terytorialnie, do Lubelszczyzny, wymiarze⁷⁹, działania aparatu bezpieczeństwa wymierzone we wspólnoty zakonne⁸⁰, katolików świeckich⁸¹, monitorowanie ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę⁸², wreszcie obszerny tom studiów, w którym podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, „w jakim stopniu powiodły się ambitne plany rozpracowania kierowniczych struktur Kościoła katolickiego w Polsce”, przy czym opis działań aparatu bezpieczeństwa wobec biskupów i kurii diecezjalnych objął, w oparciu o przykłady z trzynastu diecezji, cały okres istnienia PRL⁸³. Nie sposób na koniec nie odnotować, że próbą kompleksowego spojrzenia na politykę władz państwowych wobec Kościoła katolickiego w regionalnej skali jest tom studiów, ograniczony wprawdzie terytorialnie do Pomorza Zachodniego i Ziemi Lubuskiej, ale podejmujący niemal wszystkie najistotniejsze wątki dotyczące tej pro-

⁷⁸ *Do prześladowania nie daliśmy powodu... Materiały z sesji poświęconej procesowi Kurii krakowskiej*, pod red. R. Terleckiego, Kraków 2003, ss. 205; F. Musiał, M. Lasota, *Kościół zraniony. Proces księdza Lelity i sprawa Kurii krakowskiej*, Kraków 2003, ss. 388; *Represje wobec duchowieństwa górnośląskiego w latach 1939–1956 w dokumentach*, wybór i oprac. K. Banaś i A. Dziurok, Katowice 2003, ss. 282; *Represje wobec Kościoła katolickiego na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie 1945–1989*, pod red. S. A. Bogaczewicza i S. Krzyżanowskiej, Wrocław 2004, ss. 225; *Władze komunistyczne wobec Kościoła katolickiego w Łódzkiem 1945–1967*, pod red. J. Wróbla i L. Próchniaka, Warszawa 2005, ss. 187; *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1945–1956*, pod red. K. Białeckiego, Poznań 2008, ss. 228; ks. B. Stanaszek, *Księża diecezji sandomierskiej więzieni przez władze komunistyczne po II wojnie światowej*, Rzeszów 2008, ss. 288; *Aparat bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, wybór i oprac. T. Chiciński i A. Paczoska-Hauke, Bydgoszcz–Gdańsk 2010, ss. 454; *Represje wobec duchowieństwa Kościołów chrześcijańskich w okresie stalinowskim w krajach byłego bloku wschodniego*, red. J. Myszor, A. Dziurok, Katowice 2004, ss. 244. W nurcie tym mieszczą się również wydane w 2009 r. rozprawy Renaty Szczęch i ks. Przemysława Mardyły, zob. R. Szczęch, *Zniszczyć „reakcyjny kler”. Procesy pokazowe osób współpracujących z oddziałem Jana Totha ps. „Mewa” przed Wojskowym Sądem Rejonowym w Rzeszowie w latach 1949–1950*, Kraków 2009, ss. 182, oraz ks. P. Mardyła, *Duszpasterstwo w czasach stalinowskich. Władze komunistyczne wobec działalności duszpasterskiej Kościoła rzymskokatolickiego w archidiecezji krakowskiej w latach 1945–1956*, Kraków 2009, ss. 497. Z prac podnoszących tę problematykę, choć niesygnalowanych przez IPN, ale opublikowanych przez jego pracowników, warto, tytułem przykładu, przywołać zbiór dokumentów poświęcony ks. Adamowi Sudołowi, zob. *Kryptonim Agresor. Ks. pralat Adam Sudoł w dokumentach Służby Bezpieczeństwa i Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1957–1989*, wybór i oprac. K. Kaczmarek, A. Romaniak, Sanok 2006.

⁷⁹ J. W. Wołoszyn, „Walczyć o dusze młodzieży”. Zmagania Związku Młodzieży Polskiej z Kościołem katolickim na Lubelszczyźnie 1948–1957, Lublin 2009, ss. 325.

⁸⁰ Ks. J. Marecki, *Zakony pod presją bezpieki. Aparat bezpieczeństwa wobec wspólnot zakonnych na terenie województwa krakowskiego 1945–1975*, Kraków 2009, ss. 688.

⁸¹ C. Kuta, „Działacze” i „Pismaki”. Aparat bezpieczeństwa wobec katolików świeckich w Krakowie w latach 1957–1989, Kraków 2009, ss. 479.

⁸² *Ruch pielgrzymkowy na Jasną Górę 1945–1989. Wybór dokumentów*, wstęp i red. ks. W. P. Włazlak, A. Sznajder, wybór i oprac. ks. W. P. Włazlak, A. Sznajder, A. Brzezina, S. Maślakowski, Katowice 2009, ss. 479.

⁸³ *Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce*, pod red. A. Dziuroka, Warszawa 2009, ss. 475. Cytat ze wstępu A. Dziuroka, s. 13.

blematyki⁸⁴. Jeśli chodzi o okres przed rokiem 1956, na uwagę zasługuje solidnie udokumentowana monografia Bartłomieja Noszczaka przedstawiająca politykę komunistycznych władz wobec Kościoła rzymskokatolickiego w czasie internowania Prymasa⁸⁵, natomiast aż w czterech odrębnych publikacjach (w tym dwu pokonferencyjnych) podjęty został problem obchodów milenijnych tak z perspektywy samego Kościoła, jak i wymierzonych w tę inicjatywę poczynań władz⁸⁶. Mniej okazałe wygląda lista publikacji obejmująca okres po roku 1956. Wprawdzie w jednym z numerów „Pamięci i Sprawiedliwości” (7 z 2005 r.) zajęto się, wedle redakcyjnej deklaracji, obliczami polskiej religijności, ale zamieszczone w tym numerze studia dotyczyły raczej najrozmaitszych aspektów relacji pomiędzy Kościołem a komunistyczną władzą; godzi się natomiast odnotować trzy publikacje źródłowe poświęcone: planom pracy Departamentu IV MSW w latach 70.⁸⁷, budownictwu sakralnemu w diecezji częstochowskiej⁸⁸ oraz likwidacji salezjańskiej szkoły organistowskiej w Przemyśle⁸⁹, i trzy monografie: pierwsza poświęcona losom Kościoła katolickiego w Bydgoszczy w czasach Gierka⁹⁰, druga ruchowi tzw. księży patriotów, choć tylko w wymiarze jednego województwa⁹¹, wreszcie ostatnia, przynosząca obraz relacji władze państwowe — Kościół na terenie województwa katowickiego w okresie gomułkowskim⁹². Ujęcie szersze, wykraczające poza relacje władza — Kościół katolicki, bo obejmujące również politykę prowadzoną wobec innych Kościołów i związków wyznaniowych, znalazło się w zbiorowej pracy dotyczącej sytuacji w Wielkopolsce⁹³. Najwięcej miejsca zajęły jednak kwestie związane z duszpasterskimi wizytami Jana Pawła II w Polsce — odrębne tomy dokumentów poświęcone zostały pielgrzymce z roku 1987, przy czym w przypadku Łodzi wybór materiałów poprzedzony

⁸⁴ *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na Pomorzu Zachodnim i ziemi lubuskiej w latach 1945–1989*, pod red. ks. T. Ceynowy i P. Napa, Szczecin 2010, ss. 290.

⁸⁵ B. Noszczak, *Polityka państwa wobec Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w okresie internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego 1953–1956*, Warszawa 2008, ss. 498.

⁸⁶ *Milenium kontra Tysiąclecie — 1956*, red. K. Białecki, S. Jankowiak, J. Miłosz, Poznań 2007, ss. 192; *Kościół i Prymas Stefan Wyszyński 1956–1966*, pod red. A. Dziuroka i W. J. Wysockiego, Katowice–Kraków 2008, ss. 149; K. Sychowicz, ks. A. Szot, *Białostockie Milenium. Białystok na milenijnym szlaku. Obchody tysiąclecia chrztu Polski (1966 r.)*, Białystok 2006, ss. 128; J. Pawłowicz, *Płockie Milenium. Uroczystości milenijne w diecezji płockiej w tajnych dokumentach Służby Bezpieczeństwa*, Toruń 2006, ss. 322.

⁸⁷ *Plany pracy Departamentu IV MSW na lata 1972–1979*, wstęp P. Tomasik, wybór i oprac. M. Biełazsko, A. K. Piekarska, P. Tomasik, C. Wilanowski, Warszawa 2007, ss. 328.

⁸⁸ „Postanowiono załatwić odmownie...”. *Budownictwo sakralne w diecezji częstochowskiej (1957–1989)*. Wybór dokumentów, wstęp, wybór i oprac. A. Sznajder, ks. W. P. Wlazlak, Katowice–Częstochowa–Rzeszów 2008, ss. 432. Budownictwu sakralnemu w czasach gierkowskich poświęcone zostało również studium kieleckiego historyka Ryszarda Gryza, autora monografii na ten właśnie temat, zob. R. Gryz, „Na masowe budownictwo sakralne nie pójdziemy”. *Ekipa Gierka wobec budowy katolickich świątyn (1970–1980)*, PS 2007, nr 1 (7).

⁸⁹ *Salezjańska Szkoła Organistowska w Przemyśle i jej likwidacja w roku 1963*, pod red. R. Witalca i I. Witkowicza, Rzeszów–Przemyśl 2007, ss. 308.

⁹⁰ K. Maniewska, *Kościół katolicki w Bydgoszczy wobec prób laicyzacji i dezintegracji społeczeństwa w okresie rządów Edwarda Gierka (1970–1980)*, Warszawa 2007, ss. 271.

⁹¹ J. Żurek, *Ruch „księży patriotów” w województwie katowickim w latach 1949–1956*, Warszawa–Katowice 2009, ss. 399.

⁹² Ł. Marek, „Kler to nasz wróg”. *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego na terenie województwa katowickiego w latach 1956–1970*, Katowice 2009, ss. 651.

⁹³ *Władze wobec Kościołów i związków wyznaniowych w Wielkopolsce w latach 1956–1970*, pod red. K. Białeckiego, Poznań 2009, ss. 279.

został również zbiorem studiów⁹⁴. Nie sposób nie dodać, że z postacią Jana Pawła II, jeszcze jako Karola Wojtyły, związana jest istotna publikacja wprawdzie niesygnowana przez IPN, ale przygotowana przez związanego z nim instytucjonalnie historyka, trudno zatem i jej nie przywołać⁹⁵.

Za najistotniejsze w nurcie badawczym związanym z losami Kościoła w PRL uznać należy jednak zbiory dokumentów i studia poświęcone postawom sytuującym się „między bohaterstwem a agenturą”. Poczynając od roku 2007, ukazały się dwa tomy obszernych studiów na taki właśnie temat⁹⁶, opublikowano cztery pokaźne tomy dokumentów poświęconych metodom inwigilacji polskich biskupów⁹⁷, wydano wreszcie trzy pozycje ukazujące metody pracy aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych (w tym, przez zamieszczenie zachowanej „Teczki operacyjnej na księdza”, przybliżono realny, praktyczny wymiar takowych poczynień)⁹⁸. Problem agentury tak w Kościele katolickim, jak i Kościołach innych wyznań był również przedmiotem źródłowych studiów w ostatnim z wydanych tomów „Aparatu Represji”⁹⁹, ostatnio zaś znalazł swe odbicie w tomie dokumentów poświęconych inwigilacji księdza Jerzego Popiełuszki¹⁰⁰.

Trudno nie dostrzec, że publikacje związane z mniejszością ukraińską, i to postrzeganą nie tylko z perspektywy zainteresowań aparatu represji, to przede wszystkim rezultat zainteresowań badawczych trzech historyków — Igora Hałagidy, Grzegorza Motyki i Jarosława Syrnika. Pierwszy z nich, obok monografii o losie ludności ukraińskiej od akcji „Wisła” po utworzenie UTSK, wydał dwie pozycje — poprzedzone studiami mającymi rozmiar solidnej monografii — dotyczące działań bezpieki wobec banderowskiej frakcji OUN w początkach

⁹⁴ *Operacja „Zorza II”. Służba Bezpieczeństwa i Komitet Wojewódzki PZPR wobec wizyty Jana Pawła II w Trójmieście (czerwiec 1987)*, wstęp i red. nauk. S. Cenckiewicz, M. Kruk, Warszawa–Gdańsk 2008, ss. 310; *Jan Paweł II w Szczecinie. Meldunki operacyjne Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych z 1987 roku*, wybór i oprac. M. Semczyszyn, A. Sitkowska, Z. Stanuch, Warszawa–Szczecin 2008, ss. 219; *Jan Paweł II w Łodzi*, pod red. M. Przybysz, ks. M. Różańskiego i J. Wróbla, Łódź 2007, ss. 182.

⁹⁵ M. Lasota, *Donos na Wojtyłę. Karol Wojtyła w teczkach bezpieki*, Kraków 2006.

⁹⁶ *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały*, pod red. R. Terleckiego i ks. J. Szczepaniaka, t. 1, Kraków 2007, ss. 451, t. 2, Kraków 2008, ss. 461.

⁹⁷ Cykl: *Niezłomni. Nigdy przeciw Bogu. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, pod red. ks. J. Mareckiego i F. Musiała, Warszawa–Kraków 2007, ss. 815; *W obronie Ojczyzny i Kościoła. Komunistyczna bezpieka wobec biskupów polskich*, pod red. ks. J. Mareckiego i F. Musiała, Kraków 2008, ss. 649; T. Balbus, K. Stróżyna, „Ojczyznę wolną racz nam wrócić Panie...”. *Komunistyczna bezpieka wobec kardynała Henryka Gulbinowicza w latach 1970–1990*, Wrocław 2008, ss. 502. Ostatni z publikowanych w serii „Niezłomni” tomów poświęcony został inwigilacji kard. Karola Wojtyły, zob. *Ku prawdzie i wolności. Komunistyczna bezpieka wobec kard. Karola Wojtyły*, pod red. ks. J. Mareckiego i F. Musiała, wybór wstęp i oprac. ks. J. Marecki, M. Lasota, R. Szczęch, Kraków 2009, ss. 685.

⁹⁸ *Metody pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa wobec Kościołów i związków wyznaniowych 1945–1989*, red. A. Dziurok, Warszawa 2004, ss. 619; *Przeciw Kościołom i religii. Sprawozdania Sekcji 5 Wydziału V Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Krakowie 1946–1952*, pod red. F. Musiała, Kraków 2008, ss. 371; R. Dyrzc, J. Laska, ks. J. Rażny, E. Zając, *Teczka Ewidencji Operacyjnej na Księdza. Teoria i praktyka pracy operacyjnej SB*, Kraków 2009, ss. 430.

⁹⁹ Zob. zwłaszcza M. Krzysztofieński, K. Sychowicz, *W kregu „Bizancjum”*, AR 2008, nr 1 (6) oraz A. Dziurok, „W matni” — kontakty księdza Wiktora Skworca ze Służbą Bezpieczeństwa, ibidem.

¹⁰⁰ *Aparat represji wobec księdza Jerzego Popiełuszki 1892–1984*, t. I, red. J. Mysiakowska, Warszawa 2009, ss. 404.

lat 50. oraz grekokatolickiego kapłana Bazylego Hrynyka¹⁰¹. G. Motyka od lat z powodzeniem zajmował się historią UPA i działaniami UB i SB wobec Ukraińców¹⁰², aczkolwiek jego wysoko oceniana badawcza aktywność nie przekładała się w pełni na publikacyjny dorobek samego Instytutu. Z kolei J. Syryk opublikował dwie ważne pozycje — monografię ludności ukraińskiej na Dolnym Śląsku w całym okresie istnienia PRL oraz kompletne dzieje Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego¹⁰³. Inni historycy z Instytutu, wyjąwszy Jana Pisulińskiego¹⁰⁴, problematyką tą zajmowali się raczej okazjonalnie¹⁰⁵, podobnie jak trudno wskazać — z wyjątkiem pracy poświęconej Pomorzu Zachodniemu¹⁰⁶ — opracowania ukazujące w sposób całościowy poczynania aparatu bezpieczeństwa wobec wszystkich zamieszkujących Polskę narodowych mniejszości.

Wydaje się, że w badaniach prowadzonych przez IPN, znacznie pełniej aniżeli w kwestiach ukraińskich są obecne wątki związane z losem mniejszości żydowskiej. Tu na plan pierwszy należy wysunąć dwa obszernie tomy poświęcone pogromowi kieleckiemu¹⁰⁷, choć równie wysoko należałoby ocenić studium poświęcone pogromowi, „którego nie było”¹⁰⁸. Sytuacji ludności żydowskiej w czasach, gdy na ziemiach polskich instalowała się komunistyczna władza, poświęcona została, traktowana jako odpowiedź na publikacje Jana T. Grossa, monografia M. J. Chodakiewicza¹⁰⁹, wreszcie, obok wątków związanych z tą mniejszością, obecnych w wydawnictwach odnoszących się do Marca '68, społeczności żydowskiej poświęcone zostały dwa odrębne wydawnictwa pokonferencyjne¹¹⁰. Obydwa wątki,

¹⁰¹ I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1945–1957*, Warszawa 2002, ss. 260; idem, *Prowokacja „Zenona”. Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie „C-1” przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954)*, Warszawa 2005, ss. 320; idem, *„Szpieg Watykanu”. Kapłan grekokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977)*, Warszawa 2008, ss. 647.

¹⁰² Zob. *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989). Z warsztatów badawczych*, pod red. G. Motyki, Warszawa 2005, ss. 380.

¹⁰³ J. Syryk, *Zagadnienie ukraińskie w powiecie lubińskim (1947–1989)*, Lubin–Wrocław 2007, ss. 87; idem, *Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945–1989)*, ss. 304, Wrocław 2007; idem, *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990)*, Wrocław 2008, ss. 515.

¹⁰⁴ Zob. *Akcja „Wisła”*, pod red. J. Pisulińskiego, Warszawa 2003, ss. 219 oraz idem, *Polityka władz wobec społeczności ukraińskiej w latach 1944–1956*, PS 2004, nr 2 (6).

¹⁰⁵ Oddzielna sprawa, pozostająca, ze względu na podnoszoną problematykę (poza dwoma publikacjami — *Akcja „Wisła” 1947*, Warszawa–Kijów 2006, ss. 800, oraz *Operacja „Sejm” 1944–1946*, Warszawa–Kijów 2007, ss. 1353), poza horyzontem chronologicznym niniejszego szkicu, to współsygnowany przez Instytut niezwykle ważny cykl wydawniczy „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku”.

¹⁰⁶ A. Słabig, *Aparat bezpieczeństwa wobec mniejszości narodowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1989*, Szczecin 2008, ss. 426. Pod koniec 2009 r. do naukowego obiegu wprowadzony został tom studiów poświęcony najrozmaitszym aspektom poczynania aparatu bezpieczeństwa wobec wszystkich zamieszkujących Polskę mniejszości, zob. *Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców. Studia*, pod red. J. Syryka, Warszawa 2009, ss. 340.

¹⁰⁷ *Wokół pogromu kieleckiego*, t. I, pod red. Ł. Kamińskiego i J. Żaryna, Warszawa 2006, ss. 528, t. II, pod red. L. Bukowskiego, A. Jankowskiego, J. Żaryna, Warszawa 2008, ss. 519. Tom pierwszy, pominięty o aneks źródłowy, doczekał się również wersji anglojęzycznej, *Reflections on the Kielce Pogrom*, red. Ł. Kamiński i J. Żaryn, Warszawa 2006, ss. 151.

¹⁰⁸ K. Kaczmarek, *Pogrom, którego nie było. Rzeszów, 11–12 czerwca 1945 r. Fakty, hipotezy, dokumenty*, Rzeszów 2008, ss. 187.

¹⁰⁹ M. J. Chodakiewicz, *Po Zagładzie. Stosunki polsko-żydowskie 1944–1947*, Warszawa 2008, ss. 251.

¹¹⁰ *Z przeszłości Żydów polskich. Polityka — gospodarka — kultura — społeczeństwo*, pod red.

relacji polsko-żydowskich w początkach Polski Ludowej oraz czasów „zagrożenia syjonistycznego”, w lokalnym, podkarpackim wymiarze, znalazły się w tomie studiów wydanym w serii „rzeszowskiej”¹¹¹, wreszcie w obrębie tego badawczego wątku mieści się również opracowanie, wyróżnione w konkursie im. Władysława Poboga-Malinowskiego na najlepszy debiut historyczny roku (sprzed dwu lat), poświęcone politycznym aspektom obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim w czasach PRL¹¹². Pozostałymi mniejszościami (białoruską, niemiecką) zajmowano się wprawdzie, ale raczej okazjonalnie¹¹³.

W stalinowskiej dobie tkwią również badania związane z problematyką deportacji, wysiedleń czy działań aparatu bezpieczeństwa wymierzonych w środowiska emigracyjne. Obecny jest w nich zarówno wątek wschodni¹¹⁴ (w tym opis dramatycznych szlaków, na które wojenny los rzucił polskie dzieci)¹¹⁵, jak i powojenne deportacje Górnoszlązaków¹¹⁶ czy kwestia powojennych wysiedleń, a następnie emigracji ludności niemieckiej¹¹⁷. Na polu badań związanych z emigracją, poza wątkami agenturalnymi¹¹⁸, przywołać trzeba monografię poświęconą walce z radiem „Wolna Europa”¹¹⁹ i drugą, opisującą dzieje „Biblioteki Kultury” paryskiej¹²⁰, oraz tom studiów ukazujący najrozmaitsze aspekty poczynąń resortu na tym polu¹²¹. Warto dodać, że w końcu 2009 r. ukazał się bogato ilustrowany i udokumentowany album poświęcony problematyce ucieczek z PRL¹²², zapowiadający, jak można mniemać, monograficzne podjęcie tego niezwykle interesującego zagadnienia, oraz obszerna monografia, oparta na bogatym zestawie źródeł (w tym do tej pory w praktyce niewykorzystywanych), poświęcona

J. Wijaczki i G. Miernika, Kraków 2005, ss. 405; *Spoleczność żydowska w PRL przed kampanią antysemitką lat 1967–1968 i po niej*, pod red. G. Berendta, Warszawa 2009, ss. 235.

¹¹¹ *Z dziejów stosunków polsko-żydowskich w XX wieku*, red. E. Czop i E. Rączy, Rzeszów 2009, ss. 184. Należy dodać, że większość opracowań zamieszczonych w tym tomie odnosi się do czasów II wojny światowej.

¹¹² R. Kobylarz, *Walka o pamięć. Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*, Warszawa 2009, ss. 479.

¹¹³ Zob. *Stosunki polsko-białoruskie w województwie białostockim w latach 1939–1956*, red. J. J. Milewski, A. Dyżewska, Warszawa 2005, ss. 152, oraz K. Pogorzelski, K. Sychowicz, *TW „Kasztus” i Służba Bezpieczeństwa a środowisko białoruskie na Białostoczczyźnie*, AR 2008, nr 1 (6).

¹¹⁴ J. Wróbel, *Uchodźcy polscy ze Związku Sowieckiego 1942–1950*, Łódź 2003, ss. 310; *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, pod red. M. Zwolskiego, Warszawa Białystok 2008, ss. 164. Ostatnio ukazała się również niewielka publikacja przygotowana przez Oddział w Białymstoku, zob. *Deportacje obywateli polskich do ZSRR w latach 1940–1941*, Białystok 2010, ss. 47.

¹¹⁵ *Polskie dzieci na tulaczach szlakach 1939–1950*, pod red. J. Wróbla i J. Żelazko, Warszawa 2008, ss. 340.

¹¹⁶ *Deportacje Górnoszlązaków do ZSRR w 1945 roku*, pod red. A. Dziuroka i M. Niedurnego, Katowice 2004, ss. 119; *Z przekłętego raj. Zapiski Górnoszlązaków deportowanych w 1945 r. do ZSRR*, oprac. K. Banaś i S. Rosenbaum, Katowice 2009, ss. 142.

¹¹⁷ S. Jankowiak, *Wysiedlenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945–1970*, Warszawa 2005, ss. 556.

¹¹⁸ Zob. przykładowo, K. Tarka, *Jest tylko jedna Polska. Bolesław Świdorski — emigrant w służbie Polski Ludowej*, PS 2007, nr 1 (11).

¹¹⁹ P. Machciewicz, „*Monachijska menażeria*”. *Walka z Radiem Wolna Europa 1950–1989*, Warszawa 2007, ss. 444.

¹²⁰ M. Ptaszińska-Wójcik, *Z dziejów Biblioteki Kultury 1946–1966*, Warszawa 2006, ss. 377.

¹²¹ *Aparat bezpieczeństwa wobec emigracji politycznej i Polonii*, pod red. R. Terleckiego, Warszawa 2005, ss. 369.

¹²² M. Bortlik-Dźwierzyńska, M. Niedurny, *Uciekinierzy z PRL*, Katowice–Warszawa 2009, ss. 319.

repatriacji obywateli polskich z Zachodu w drugiej połowie lat 40. XX w.¹²³, natomiast nietypowe pole badawcze wybrał Sławomir Łukasiewicz, zajmując się polską myślą federalistyczną na terenie USA¹²⁴. Z kolei w najnowszej pozycji Oddziału rzeszowskiego pojawił się wątek biograficzny, związany z osobą gen. Władysława Bortnowskiego¹²⁵. Wreszcie, w maju 2010 r. do naukowego obiegu trafił kolejny tom „Pamięci i Sprawiedliwości”, gdzie dominują właśnie „emigracyjne” wątki, poczynając od redakcyjnej dyskusji, poświęconej stanowi badań nad emigracją i źródłami do jej dziejów, po szereg szczegółowych studiów z wątkami tak personalnymi, jak i dotyczącymi kwestii o charakterze generalnym¹²⁶.

Badania rzeczywistości PRL po roku 1956 to w znacznym stopniu opis bądź to „polskich miesięcy”, w syntetyczny sposób przedstawionych ostatnio przez Jerzego Eislera¹²⁷, bądź najrozmaitszych opozycyjnych środowisk, które zdecydowały się przeciwstawić komunistycznej władzy. Podejmowano również, co warto zasygnalizować, próby wstępnego opisu rzeczywistości tzw. środkowego PRL¹²⁸, co nie przełożyło się jednak na publikacje książkowe. Rok 1956 ukazywany był wyłącznie w wymiarze regionalnym (Poznań, Góry Śląsk, Łódź)¹²⁹, przy czym w przypadku dwu regionów dodatkowo uwzględniono wątki represyjnych działań SB (Góry Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie)¹³⁰ oraz robotniczych strajków, opozycji i oporu społecznego (Łódź)¹³¹. Wielowątkowej literatury, zarówno w ujęciu monograficznym, jak i źródłowym, doczekał się rok 1968¹³², również w kontekście wydarzeń mających wówczas miejsce w Czechosłowacji¹³³, wyraźnie mniej obficie opisane zostały wydarzenia

¹²³ J. Wróbel, *Na rozdrożu historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945–1949*, Łódź 2009, ss. 715.

¹²⁴ S. Łukasiewicz, *Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940–1971*, Warszawa–Lublin 2010, ss. 436.

¹²⁵ R. Ziobroń, *Historia żołnierza tułacza. Działalność emigracyjna generała Władysława Bortnowskiego*, Rzeszów 2009, ss. 470.

¹²⁶ Zob. *Stan badań nad emigracją i źródła do jej dziejów* (dyskusja z udziałem M. Ptasieńskiej-Wójcik, A. Friszke, K. Tarki, A. Bohdanowicza, prowadzona przez W. Bułhaka) oraz studia pióra m.in. S. Łukasiewicza, P. Ziętary czy I. Goddeerisa, PiS, R. 2020, nr 1(15).

¹²⁷ J. Eisler, *Polskie miesiące, czyli kryzys(y) w PRL*, Warszawa 2008, ss. 232.

¹²⁸ Idem, *Jakim państwem była PRL w latach 1956–1976?*, PS 2006, nr 2 (10), oraz B. Brzostek, M. Zaremba, *Polska 1956–1976: w poszukiwaniu paradygmatu*, ibidem.

¹²⁹ *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – Przebieg – Konsekwencje. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Poznań 22–23 czerwca 2006*, pod red. K. Białeckiego i S. Jankowiaka, Poznań 2007, ss. 287; *Stalinizm i rok 1956 na Górnym Śląsku*, pod red. A. Dziuroka, B. Linka i K. Tarki, Katowice–Opole–Kraków 2007, ss. 379; *Łódź w latach 1956–1957*, pod red. L. Próchniaka i J. Wróbla, Warszawa 2006, ss. 412.

¹³⁰ *Donosem i pałką. Z działań Służby Bezpieczeństwa na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1956–1980*, pod red. A. Dziuby, Katowice 2008, ss. 197.

¹³¹ *Opozycja i opór społeczny w Łodzi 1956–1981*, pod red. K. Lesiakowskiego, Warszawa 2003, ss. 165; K. Lesiakowski, *Strajki robotnicze w Łodzi 1945–1976*, Łódź 2008, ss. 375.

¹³² J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006, ss. 809; *Marzec 1968 w dokumentach MSW*, red. F. Dąbrowski, P. Gontarczyk, P. Tomasiak, t. I: *Niepokorni*, Warszawa 2008, ss. 926; t. II: *Kronika wydarzeń*, cz. 1, Warszawa 2009, ss. 919; W. Suleja, *Dolnośląski Marzec '68. Anatomia protestu*, Warszawa 2006, ss. 381; M. Andrzejewski, *Marzec 1968 w Trójmieście*, Warszawa–Gdańsk 2008, ss. 399; *Wokół Marca '68 na Dolnym Śląsku*, pod red. J. Hytrek-Hryciuk i W. Trębacza, Wrocław 2008, ss. 163; *Marzec '68 w Białymstoku. Wybór źródeł, wybór, wstęp i oprac.* U. Gierasimiuk, Białystok 2008, ss. 352. Najnowszą publikację na ten temat przygotował ośrodek szczeciński, zob. *Z dala od centrum. Rok 1968 na Pomorzu Zachodnim. Materiały pokonferencyjne*, pod red. R. Kościelnego, Szczecin 2009, ss. 145.

¹³³ *Wokół praskiej wiosny. Polska i Czechosłowacja w 1968 roku*, pod red. Ł. Kamińskiego, Warszawa

grudniowe roku 1970 i późniejsze strajki¹³⁴. Czerwiec roku 1976 to zarówno bogato udokumentowana monografia samego wydarzenia, jak i ciekawe studium poświęcone meandrom pamięci o nim, tom źródeł i wreszcie zwarte, pokonferencyjne wydawnictwo¹³⁵. Brakuje, co jest swego rodzaju zaskoczeniem, monograficznych prac i wydawnictw źródłowych poświęconych Sierpniowi roku 1980 i okresowi solidarnościowego „karnawału”¹³⁶. Bogato natomiast udokumentowany został czas stanu wojennego, tak w perspektywie ogólnopolskiej, jak i lokalnej¹³⁷, podobnie jak ma to miejsce w stosunku do różnorodnych form społecznego

2004, ss. 199; *Operacja „Podhale”. Służba Bezpieczeństwa wobec wydarzeń w Czechosłowacji 1968–1970*, wybór i oprac. Ł. Kamiński, G. Majchrzak, Warszawa 2008, ss. 739. Ostatnia pozycja, współsygnowana przez IPN, to zbiór 20 studiów i szkiców prezentowanych podczas międzynarodowej konferencji w Pradze we wrześniu 2008 r., zob. *Aparat bezpieczeństwa, propaganda a praska wiosna. Zbiór materiałów z konferencji międzynarodowej, Praga, 7–9 września 2008 r.*, Praga 2009, ss. 297.

¹³⁴ *Grudzień 1970 w dokumentach MSW*, wybór i oprac. J. Eisler, Warszawa 2000, ss. 235; J. Eisler, I. Greczniak-Filipp, W. Kwiatkowska, J. Marszałec, *To nie na darmo... Grudzień 1970 w Gdańsku i Gdyni*, pod red. M. Sokołowskiej, Pelplin 2007, ss. 468; *Strajki łódzkie w lutym 1971. Geneza, przebieg i reakcje władz*, wybór i oprac. E. Mianowska, K. Tyłski, Warszawa-Łódź 2008, ss. 221. Zob. też album M. Machałek, P. Miedziński, *Zbuntowane miasto. Szczeciński Grudzień '70 i Styczeń '71*, Szczecin 2007, ss. 233. O nieznanym obliczu Grudnia '70 pisali w 2002 r. T. Balbus, Ł. Kamiński i K. Lesiakowski, zob. K. Lesiakowski, *Strajki robotników łódzkich w lutym 1971 roku*, PS 2002, nr 1; T. Balbus, Ł. Kamiński, *Wydarzenia grudniowe 1970 poza Wybrzeżem*, ibidem. Warto dodać, że Oddział szczeciński IPN wznowił opublikowaną w roku 1993 podstawową pozycję Aleksandra Strokowskiego, zob. A. Strokowski, *Lista ofiar. Grudzień 1970 r. w Szczecinie*, Szczecin 2009, ss. 139.

¹³⁵ P. Sasanka, *Czerwiec 1976. Geneza – przebieg – konsekwencje*, Warszawa 2006, ss. 451; D. Morgan, *Konflikt pamięci. Narracje radomskiego czerwca 1976*, Warszawa 2004, ss. 182; *Czerwiec 1976 w materiałach archiwalnych*, wybór i oprac. J. Eisler, Warszawa 2001, ss. 279; *Czerwiec 1976. Spory i refleksje po 25 latach*, pod red. P. Sasanki i R. Spałka, Warszawa 2003, ss. 143.

¹³⁶ Godzi się natomiast odnotować prace (studia, wydawnictwa źródłowe) poświęcone „Solidarności” lokalnej, zob. M. Korcuć, J. Szarek, *Zakopiańska „Solidarność” 1980–1989*, Kraków-Zakopane 2006; *Wielkopolska „Solidarność” w materiałach aparatu represji (1980–1989)*, red. W. Handke, Poznań 2006, ss. 304; *Początki „Solidarności” w północno-wschodniej Polsce (1980–1981)*, pod red. T. Danileckiego, Białystok 2005, ss. 183; *Kryptonim „Pajęczyna”. Sprawa Obiektowa na MKZ NSZZ „Solidarność” w Lesznie. Dokumenty*, oprac. W. Handke, Poznań-Leszno 2008, ss. 149; *Olsztyńska Solidarność 1980–1981*, red. R. Gieszczyńska, Olsztyn 2008, ss. 63, a nawet tak specyficznych wydarzeniach, jak bunt w bydgoskim areszcie śledczym, zob. T. Kozłowski, *Bunt w bydgoskim Areszcie Śledczym w 1981 roku. Przejaw choroby więziennictwa w schyłkowym okresie PRL*, Warszawa 2010, ss. 259. Na marginesie warto dodać, że w 2003 r. ukazał się interesujący tekst wskazujący na nieodzowność powstania pracy ujmującej społeczny portret pierwszej „Solidarności”, A. Leszczyński, *Jaką historię „Solidarności” lat 1980–1981 warto napisać? Zarys projektu badawczego*, PS 2003, nr 2 (4). Od sierpnia 2010 r. zaczęły się ukazywać kolejne publikacje, zarówno o charakterze popularnym czy albumowym, zob. S. Flis, A. Kazański, K. Lisiecki, *Gdański Sierpień '80*, Gdańsk 2010, ss. 199, jak i ukazujące historię „Solidarności” w jej regionalnym wymiarze, takie jak K. Nawrocki, *Zarys historii NSZZ „Solidarność” Regionu Elbląskiego (1980–1989)*, Gdańsk 2010, ss. 183, czy W. Suleja, *„Solidarność” na Dolnym Śląsku 1980–2010*, Wrocław 2010, ss. 248.

¹³⁷ *Stan wojenny w Polsce 1981–1983*, red. A. Dudek, Warszawa 2003, ss. 840; *Stan wojenny w dokumentach władz PRL (1980–1983)*, wybór i oprac. B. Kopka, G. Majchrzak, Warszawa 2001, ss. 404; *Świadectwa stanu wojennego*, oprac. A. Dudek, K. Madej, Warszawa 2006, ss. 286; *Stan wojenny w Regionie Łódzkim w dokumentach Służby Bezpieczeństwa*, wybór i oprac. M. Kapczyński, R. Rabięga, Warszawa-Łódź 2008, ss. 522; *Stan wojenny w Wielkopolsce*, wybór i oprac. S. Jankowiaka i J. Miłosza, Poznań 2004, ss. 146; *Stan wojenny w Małopolsce w relacjach świadków*, oprac. Z. Solak, J. Szarek, E. Zając, Kraków 2001; *Stan wojenny w Małopolsce. Relacje i dokumenty*, oprac. Z. Solak, J. Szarek,

oporu w latach 80., ze szczególnym uwzględnieniem konspiracyjnych działań „Solidarności Walczącej”¹³⁸, aż po wydawnictwa dokumentalne ukazujące „zmięczenie dyktatury” z ogólnopolskiej perspektywy¹³⁹ czy reakcje społeczeństwa, prawda, że w jednym tylko regionie, na męczeńską śmierć ks. Jerzego Popiełuszki¹⁴⁰. Wreszcie, w ostatnim roku, pojawiły się opracowania poświęcone strajkom roku 1988¹⁴¹, zachowaniu lokalnych struktur SB wobec przemian politycznych końca lat 80.¹⁴² oraz wyborom czerwcowym z roku 1989¹⁴³. W oddzielnym wydawnictwie uwzględniony został również międzynarodowy kontekst polskiego kryzysu początku lat 80.¹⁴⁴

wsp. H. Głębocki, J. Nowak, A. Roliński, Kraków 2005, ss. 500; *Władza i opozycja w stanie wojennym na Białostocczyźnie*, oprac. T. Danilecki, M. Kietliński, Białystok 2006, ss. 227; *14 dni pod ziemią. KWK „Piast” w Bieruniu 14–28 grudnia 1981 roku*, red. J. Neja i A. Sznajder, Katowice 2006, ss. 205; *Idą panczy na Wujek*, oprac. A. Dziuba, A. Dziurok, T. Semik Orzech, A. Sznajder, Katowice 2006, ss. 215; *Kobiety internowane. Goldap 1982*, red. E. Rogalewska, Białystok 2008, ss. 200; G. Wołk, *Ośrodki odosobnienia w Polsce południowo-wschodniej (1981–1982)*, Rzeszów 2009, ss. 352; A. i M. Perlakowie, *Internowani w Uhercach (16 sierpnia–23 grudnia 1982 r.)*, Wrocław 2010, ss. 558; *Przeciwko stanowi wojennemu. Zajścia 31 sierpnia 1982 roku w Gorzowie Wielkopolskim*, red. M. Machałek, D. A. Rymar, Szczecin 2007, ss. 122; *Operacja „Podmucha”. Służba Bezpieczeństwa wobec „bombiarzy” na terenie Zagłębia Miedziowego w okresie stanu wojennego*, wybór i oprac. S. Ligarski, Lubin–Wrocław 2007, ss. 335; *Radio Solidarność Regionu Wielkopolska. Dokumenty*, oprac. R. Reczek, Poznań 2008, ss. 264; D. A. Rymar, Z. Bodnar, *Radio „Solidarność” w Gorzowie Wielkopolskim w latach 1982–1989*, Szczecin 2009, ss. 314. Ostatnia monografia, wsparta na rozległej bazie źródłowej, ukazująca realia stanu wojennego z perspektywy Warszawy i woj. stołecznego, to opracowanie Tadeusza Ruzikowskiego, zob. T. Ruzikowski, *Stan wojenny w Warszawie i województwie stołecznym 1981–1983*, Warszawa 2009, ss. 612.

¹³⁸ *Solidarność Walcząca w dokumentach*, t. I: *W oczach SB*, wybór i oprac. Ł. Kamiński, W. Sawicki, G. Waligóra, Warszawa 2007, ss. 699; *Kryptonim „Ośmiornica”. Służba Bezpieczeństwa wobec rzeszowskiego Oddziału Solidarności Walczącej 1982–1990*, wybór i oprac. J. Borowiec, Warszawa–Rzeszów 2008, ss. 366; *Organizacja Solidarności Walcząca w Wielkopolsce w latach 1983–1990*, pod red. K. Brzechczyzna i P. Zwiernika, Poznań 2009, ss. 203. Ponadto D. Iwaneczko, *Opór społeczny a władza w Polsce południowo-wschodniej 1980–1989*, Warszawa 2005, ss. 518; *Nieznane świadectwa. Opozycja i opór społeczny w województwie płockim w tajnych dokumentach Służby Bezpieczeństwa*, wybór i oprac. J. Pawłowicz, Toruń 2005, ss. 572.

¹³⁹ *Zmięczenie dyktatury. Polska lat 1986–1989 w świetle dokumentów*, t. I: (lipiec 1986–maj 1989), wybór i oprac. A. Dudek, Warszawa 2009, ss. 531.

¹⁴⁰ *Nie można uśmiercić nadziei. Reminiscencje śmierci księdza Jerzego Popiełuszki w Wielkopolsce 1984–1989*, pod red. W. Handkego i J. Wąsowicza SDB, Poznań 2009, ss. 191.

¹⁴¹ Zob. *Zarejestrujcie nam „Solidarność”! Strajk sierpniowy 1988 r. w Szczecinie. Materiały pokonferencyjne*, pod red. A. Kubaja i M. Maciejowskiego, Szczecin 2009, ss. 250, oraz *„Nic tu nie jest nielegalne”. Sierpień ’88 w dokumentach szczecińskiej Służby Bezpieczeństwa*, pod red. P. Knapa i A. Kubaja, Szczecin 2009, ss. 303.

¹⁴² *Służba Bezpieczeństwa wobec przemian politycznych lat 1988–1990. Region łódzki*, wybór i oprac. S. Pilarski, Warszawa–Łódź 2009, ss. 649.

¹⁴³ *Wybory ’89 w Polsce południowo-wschodniej w dokumentach SB*, wybór i oprac. J. Borowiec, Warszawa–Rzeszów 2009, ss. 349; *Olsztyński Czerwiec ’89*, Olsztyn 2009, ss. 219; M. Kietliński, K. Sychowicz, *W drodze do demokracji. Białostocczyzna w latach 1988–1990*, Białystok 2009, ss. 206; *Koniec pewnej epoki. Wybory parlamentarne 1989 roku w województwie szczecińskim w dokumentach*, wybór i oprac. A. Kubaj, Warszawa–Szczecin 2010, ss. 423.

¹⁴⁴ *Przed i po 13 grudnia. Państwa bloku wschodniego wobec kryzysu w PRL 1980–1982*, t. I–II, wybór i oprac. Ł. Kamiński, Warszawa 2007, ss. 443 i 729.

Różnorodnie przedstawia się wydawniczy dorobek Instytutu w odniesieniu do środowisk czynnie kontestujących realia PRL. Za punkt wyjścia dla poczynań IPN na tym właśnie polu uznać można otwierający wewnętrzną dyskusję tekst Łukasza Kamińskiego z 2003 r., wsparty szeregiem studiów na ten temat¹⁴⁵. Wprawdzie nie powstała oryginalna monografia KOR (ograniczono się jedynie do reedycji mającego w znacznym stopniu wspomnieniowy charakter opracowania Jana J. Lipskiego)¹⁴⁶, ale w początkach 2010 r. do obiegu trafił obszerny tom źródeł ukazujący poczynania SB wobec tego segmentu demokratycznej opozycji¹⁴⁷. Ukazała się też praca omawiająca dzieje ROPCiO¹⁴⁸, z krakowskiej perspektywy udokumentowane zostały losy KPN¹⁴⁹, w oddzielnych zaś tomach źródeł przedstawiono działania SB wobec TKN i SKS-ów¹⁵⁰; wydano wywiad z pierwszym przewodniczącym Krajowej Komisji Koordynacyjnej NZS¹⁵¹, zebrane relacje uczestników opozycji politycznej drugiej połowy lat 70. (tak w ogólnopolskim, jak i lokalnym, łódzkim wymiarze)¹⁵², wydano wreszcie tomy studiów poświęconych WZZ-om, opozycji przedsierpniowej na Pomorzu Zachodnim¹⁵³, Lubelszczyźnie (wsparty tomem źródeł poświęconym działaniom SB wobec środowisk opo-

¹⁴⁵ Ł. Kamiński, *Władza wobec opozycji 1976–1989*, PS 2003, nr 2 (4); *Opozycja demokratyczna w działaniach władz PRL*, ibidem, oraz przykładowo R. Spatek, „Gracze” — *Komitet Obrony Robotników w propagandzie PRL, stereotypach oraz dokumentach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*, ibidem; S. Cenckiewicz, *Służba Bezpieczeństwa w walce z Ruchem Młodej Polski*, ibidem. W tym samym numerze omówiony został również stan badań nad dziejami opozycji w PRL w czasach Gomułki i Gierka, zob. K. Madej, *Opozycja w PRL 1956–1980. Stan badań*, ibidem.

¹⁴⁶ J. J. Lipski, *KOR. Komitet Obrony Robotników. Komitet Samoobrony Społecznej*, oprac. meryt. G. Waligóra, Warszawa 2006, ss. 645.

¹⁴⁷ *Kryptonim „Gracze”. Służba Bezpieczeństwa wobec Komitetu Obrony Robotników i Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR” 1976–1981*, wstęp, wybór i oprac. Ł. Kamiński i G. Waligóra, Warszawa 2010, ss. 838.

¹⁴⁸ G. Waligóra, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela 1977–1981*, Warszawa 2006, ss. 355.

¹⁴⁹ *Konfederacja Polski Niepodległej w Krakowie w latach 1979–1990. Wybór dokumentów*, wstęp, wybór i oprac. M. Kasprzycki, Kraków 2009, ss. 624.

¹⁵⁰ *Kryptonim „Pegaz”. Służba Bezpieczeństwa wobec Towarzystwa Kursów Naukowych 1978–1980*, wybór i oprac. Ł. Kamiński i G. Waligóra, Warszawa 2008, ss. 497; *Kryptonim „Wasale”. Służba Bezpieczeństwa wobec Studenckich Komitetów Solidarności 1977–1980*, wybór i oprac. Ł. Kamiński i G. Waligóra, Warszawa 2007, ss. 517. Lokalnym uzupełnieniem wątku inwigilacji środowiska studenckiego jest wydane we Wrocławiu odrębne studium, zob. S. Krzyżanowska, W. Trębacz, *Sprawa operacyjnego rozpracowania „Kaskader”*, Wrocław 2007, ss. 213, natomiast w ośrodku krakowskim ukazał się tom studiów i źródeł poświęconych okolicznościom śmierci Stanisława Pyjasa, zob. *Sprawa Pyjasa. Czy ktoś przebiję ten mur?*, oprac. F. Pyjas, A. Roliński, J. Szarek, Kraków 2001, ss. 316.

¹⁵¹ J. Guzy, *U źródeł dobrego i złego. Rozmowy z pierwszym przewodniczącym Krajowej Komisji Koordynacyjnej NZS*, przepr. R. Spatek, Warszawa 2009, ss. 231.

¹⁵² *Co nam zostało z tych lat... Opozycja polityczna 1976–1980 z dzisiejszej perspektywy*, pod red. J. Eislera, Warszawa 2003, ss. 236; *Niezależność najwięcej kosztuje. Relacje uczestników opozycji demokratycznej w Łodzi 1976–1980*, oprac. L. Próchniak, S. M. Nowinowski, M. Filip, Łódź 2008, ss. 265. Warto dodać, że ukazały się również wspomnienia czynnego uczestnika wrocławskich opozycyjnych poczynań lat 1976–1989, zob. L. Budrewicz, *Z PRL do Polski. Wspomnienia z niejednego podwórka (1976–1989)*, red. i oprac. M. Kała, G. Waligóra, Wrocław 2008, ss. 174.

¹⁵³ *Wolne Związki Zawodowe z perspektywy trzydziestu lat. Materiały pokonferencyjne, Katowice, 21 lutego 2008 r.*, red. J. Neja, Katowice 2008, ss. 97; *Między Warszawą a regionem. Opozycja przedsierpniowa na Pomorzu Zachodnim*, pod red. K. Kowalczyka, M. Paziowskiego, M. Stefaniaka, Szczecin 2008, ss. 255.

zycyjnych i Kościoła)¹⁵⁴ oraz tom źródeł o kształtowaniu się, również w tym okresie, niezależnego ruchu chłopskiego¹⁵⁵. Ciekawą, choć dyskusyjną próbą (dominująca stołeczna optyka) okazała się praca poświęcona funkcjonowaniu tzw. drugiego obiegu wydawniczego po roku 1976¹⁵⁶. Czasy opozycji wcześniejszej, lat 60., to bogaty tom źródeł o działaniach SB wobec organizacji „Ruch”¹⁵⁷, natomiast, poza regionem Płockim, nie pojawiły się opracowania ukazujące prowadzone przez struktury SB działania wymierzone w społeczeństwo¹⁵⁸.

Charakterystyczne, że najbardziej bodaj zaniedbanym badawczo polem była klasyczna biografistyka historyczna — dopiero w końcu 2009 r. ukazały się dwie ważne poznawczo monografie, poświęcone Jakubowi Bermanowi¹⁵⁹ oraz Waławowi Kostkowi–Biernackiemu¹⁶⁰. Pierwsza z nich, anonsowana jako „biografia komunisty”, pisana z pozycji wyraźnej fascynacji osobą bohatera¹⁶¹, niemal w całości mieści się w chronologicznym obszarze będącym w zakresie zainteresowania IPN; druga dopiero w trzeciej części wywodu, wszelako obejmując okres zarówno września 1939 r., jak i pobytu w Rumunii oraz w komunistycznym więzieniu. Dla porządku nie sposób nie dodać, że wprawdzie obydwie monografie mają logo IPN, ale ich autorzy nie są pracownikami Instytutu. Warto natomiast dodać, że IPN był współwydawcą dwóch wartościowych tomów studiów dedykowanych wybitnym, a ściśle współpracującym z Instytutem badaczom — Andrzejowi Paczkowskiemu i Tadeuszowi Szarocie¹⁶².

Pozostałe obszary związane z dziejami PRL nie są w badaniach prowadzonych w obrębie IPN obecne nazbyt często. Inne — w praktyce dopiero się zaczynają, jak choćby w przypadku rozpoznawania skali działań aparatu bezpieczeństwa wobec poszczególnych środowisk opiniotwórczych. Postęp na tym obszarze jest bodaj największy, gdyż poza interesującymi materiałami pokonferencyjnymi analizującymi poczynania resortu wobec dziennikarzy oraz środowisk akademickich i naukowych¹⁶³, ukazał się również obszerny tom studiów i oddzielnie źródeł dokumentujących poczynania aparatu represji wobec środowiska literackiego¹⁶⁴,

¹⁵⁴ M. Choma-Jusińska, *Środowiska opozycyjne na Lubelszczyźnie 1975–1980*, Warszawa–Lublin 2009, ss. 439; *Kościół i opozycja na Lubelszczyźnie w dokumentach SB 1971–1983*, wstęp, wybór i oprac. M. Sobieraj, Lublin 2009, ss. 353.

¹⁵⁵ *Początki niezależnego ruchu chłopskiego 1978–1980. Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Lubelskiej. Komitet Samoobrony Chłopskiej Ziemi Grójeckiej*, wybór i oprac. M. Choma-Jusińska, M. Krzysztofik, Lublin 2008, ss. 384.

¹⁵⁶ J. Błażejowska, *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce 1976–1989/1990*, Warszawa 2010, ss. 310.

¹⁵⁷ *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec organizacji „Ruch”*, wybór i oprac. P. Byszewski, Warszawa 2008, ss. 731.

¹⁵⁸ *W osaczeniu. Społeczeństwo Płocka i powiatu płockiego w tajnych dokumentach Służby Bezpieczeństwa w latach 1957–1975*, wybór i oprac. J. Pawłowicz, Toruń 2008, ss. 660.

¹⁵⁹ A. Sobór-Świdarska, *Jakub Berman. Biografia komunisty*, Warszawa 2009, ss. 619.

¹⁶⁰ P. Cichoracki, *Droga ku anatomii. Waław Kostek–Biernacki (1884–1957)*, Warszawa 2009, ss. 495.

¹⁶¹ Zob. P. Gontarczyk, *Antybiografia komunisty*, „Rzeczpospolita” 13–14 III 2010, nr 61.

¹⁶² *Od Pilsudskiego do Wałęsy. Studia z dziejów Polski XX wieku*, Warszawa 2008, ss. 563 oraz *Niepiękny wiek XX*, Warszawa 2010, ss. 704.

¹⁶³ *Naukowcy władzy, władza naukowcom. Studia*, pod red. P. Franaszka, Warszawa 2010, ss. 422; *Stłamszona nauka? Inwigilacja środowisk akademickich i naukowych przez aparat bezpieczeństwa w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku*, pod red. P. Franaszka, Warszawa 2010, ss. 341; *Dziennikarze władzy, władza dziennikarzom. Aparat represji wobec środowiska dziennikarskiego 1945–1990*, pod red. T. Wolszy i S. Ligarskiego, Warszawa 2010, ss. 455.

¹⁶⁴ *Zob. Artyści a Służba Bezpieczeństwa. Aparat bezpieczeństwa wobec środowisk twórczych. Materiały pokonferencyjne*, pod red. R. Klementowskiego i S. Ligarskiego, Wrocław 2008, ss. 255 oraz

a odrębnie Polskiej Akademii Nauk¹⁶⁵. W nurcie tym umieścić można także wybór dokumentów odnoszących się do kształtu audycji Polskiego Radia Szczecin, gdzie znalazły się również informacje o dziennikarzach, tak poddawanych inwigilacji, jak i w poczynaniach tych czynnie uczestniczących¹⁶⁶. Marginalnie podejmowane były kwestie związane z gospodarką w PRL, choć był to główny temat jednego z ostatnich (z 2008 r.) numerów „Pamięci i Sprawiedliwości”¹⁶⁷, w oddzielnym tomie dokumentów przybliżono problematykę gospodarczą podejmowaną przez pierwszą „Solidarność”, wreszcie do czytelniczego obiegu trafiła monografia Zakładów Przemysłu Bawełnianego w Zambrowie¹⁶⁸. Z kolei pośród publikacji Oddziału rzeszowskiego zwraca uwagę pokonferencyjny tom przybliżający etniczno–religijną, kulturową i społeczno–polityczną problematykę Bieszczad¹⁶⁹ — pośród publikacji wydanych przez Instytut jest to pierwsza i, co ważniejsze, udana próba kompleksowego ukazania specyfiki zwartego, nietypowego regionu. Warto wreszcie dodać, że jedną z ostatnich publikacji sygnowanych przez Instytut był wybór tekstów, które wyszły spod pióra wybitnego historyka, Oskara Haleckiego, poprzedzonych merytorycznym wstępem Janusza Ciska¹⁷⁰. Pośród pokonferencyjnych tomów znalazły się natomiast i takie, w których zamieszczono materiały z pogranicza socjologii oraz historii, odnoszące się do postaw wielkoprzemysłowych robotników¹⁷¹, współzawodnictwa pracy¹⁷², a także opracowania poświęcone propagandzie¹⁷³, wreszcie wzajemnym relacjom polsko–czesko–słowackim¹⁷⁴, oddziały poznański i łódzki opublikowały

„*Twórczość obca nam klasowo*”. *Aparat represji wobec środowiska literackiego 1956–1990*, red. nauk. A. Chojnowski, S. Ligarski, wsp. K. Batorowicz–Wołowicz, Warszawa 2009, ss. 869.

¹⁶⁵ *Spętana akademia. Polska Akademia Nauk w dokumentach władz PRL*, t. I, wybór wstęp i oprac. P. Pleskot, T. P. Rutkowski, Warszawa 2009, ss. 543.

¹⁶⁶ *Fikcja czy rzeczywistość? Wybór audycji Polskiego Radia Szczecin z lat 1946–1989*, wybór, wstęp i oprac. P. Szulc, Szczecin 2009, ss. 561.

¹⁶⁷ Wprowadzała w zagadnienie redakcyjnej dyskusja, w numerze zaś znalazło się kilka ważnych tekstów poświęconych szeroko pojmowanej problematyce społecznej i ekonomicznej, zob. *Czy Polska rosła w siłę i ludzie żyli dostatniej*, PS 2008, nr 2 (13), oraz przykładowo Ł. Dwilewicz, *Kupowanie poparcia. Polityka gospodarcza jako środek stabilizacji sytuacji wewnętrznej w Polsce w pierwszych miesiącach rządów Edwarda Gierka*; ibidem; A. Zawistowski, *Uprzemysłowienie województwa białostockiego w planie sześcioletnim. Zamierzenia i efekty*, ibidem.

¹⁶⁸ *Sprawy gospodarcze w dokumentach pierwszej Solidarności*, t. I: 16 sierpnia 1980–30 czerwca 1981, wybór wstęp i oprac. J. Luszniwicz i A. Zawistowski, Warszawa 2008, ss. 487; A. Zawistowski, *Kombinat. Dzieje Zambrowskich Zakładów Przemysłu Bawełnianego — wielkiej inwestycji planu sześcioletniego*, Warszawa–Białystok 2009, ss. 413. Ostatnio „*Budujemy socjalizm...*”. *Materiały pokonferencyjne*, pod red. R. Klementowskiego, S. Ligarskiego, Wrocław 2010, ss. 216.

¹⁶⁹ *Bieszczady w Polsce Ludowej 1944–1989*, pod red. J. Izdebskiego, K. Kaczmarek, M. Krzyżstofnińskiego, Rzeszów 2009, ss. 491.

¹⁷⁰ J. Cisek, *Oskar Halecki. Historyk — Szermierz Wolności*, Warszawa 2009, ss. 308.

¹⁷¹ *Dla władzy. Obok władzy. Przeciw władzy. Postawy robotników wielkich ośrodków przemysłowych w PRL*, red. J. Neja, Warszawa 2005, ss. 170. W części tematycznie zbliżony z tą problematyką był pokonferencyjny tom poświęcony Nowej Hucie, zob. *Nowa Huta — miasto walki i pracy*, red. R. Terlecki, M. Lasota, J. Szarek, Kraków 2002, ss. 131.

¹⁷² *Współzawodnictwo pracy w życiu gospodarczym, społeczno–politycznym i propagandzie PRL*, pod red. B. Tracza, Katowice 2008, ss. 328.

¹⁷³ Zob. „*Media w PRL. PRL w mediach, materiały z II Ogólnopolskiej Konferencji „Propaganda PRL-u”*”, Gdańsk, 19–20 listopada 2003, red. M. Malinowski, P. Niwiński, T. Dmochowski, Gdańsk [2004], ss. 159; *Propaganda PRL. Wybrane problemy*, pod red. P. Semkowa, Gdańsk 2004, ss. 104.

¹⁷⁴ Sesja poświęcona tym zagadnieniom, obejmująca okres od 1938 do 1989 r., zorganizowana została w roku 2004, natomiast wygłoszone wówczas referaty opublikowano w latach 2007 i 2009, zob.

zaś ważne pokonferencyjne tomy z rozważaniami na temat pamięci i polityki historycznej¹⁷⁵ oraz z ambicją zmniejszenia „luki pomiędzy refleksją teoretyczną a badaniami empirycznymi poprzez przypomnienie postaci bądź koncepcji, które mogłyby okazać się przydatne w wyjaśnianiu ewolucji realnego socjalizmu w Polsce”¹⁷⁶. Ostatnia z przywołanych tu zbiorowych prac wyraźnie wkracza już na obszar przynależny studiom o charakterze metodologicznym — obszar, na którym obecność badaczy z IPN jest coraz lepiej dostrzegalna.

Specyfika źródeł, które znalazły się w gestii IPN, w gruncie rzeczy od początku budziła potrzebę teoretycznej refleksji, zarówno co do sposobu ich gromadzenia i przechowywania, jak i przede wszystkim wykorzystywania w pracy badawczej. Punktem wyjścia było bez wątpienia studium A. Paczkowskiego z roku 2003¹⁷⁷, ale znaczący postęp na tym polu nastąpił w roku 2006, kiedy to w ośrodku krakowskim ukazał się specjalny tom poświęcony zagadnieniom metodologiczno-źródłoznawczym¹⁷⁸. Od tego czasu, głównie dzięki aktywności Filipa Musiała, pojawiło się kilka ważnych opracowań i studiów, również ze znaczącym udziałem archiwistów, wszechstronnie odnoszących się do sposobu korzystania z materiałów służb specjalnych tudzież ich specyfiki jako źródła historycznego¹⁷⁹. Nie ulega wątpliwości,

Między przymusową przyjaźnią a prawdziwą solidarnością. Czesi — Polacy — Słowacy 1938/1939–1945–1989, pod red. P. Błażka, P. Jaworskiego, Ł. Kamińskiego, cz. I, Warszawa 2007, ss. 151; cz. II, Warszawa 2009, ss. 259.

¹⁷⁵ *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, pod red. S. M. Nowinowskiego, J. Pomorskiego i R. Stobieckiego, Łódź 2008, ss. 398. Godzi się odnotować, że w pierwszym numerze „Pamięci i Sprawiedliwości” wywołana została, tekstem A. Friszkego, dyskusja będąca próbą wskazania na zależności pomiędzy historiografią a polityką, zob. A. Friszke, *Spór o PRL w III Rzeczypospolitej (1989–2001)* oraz *Polityka wobec historii, historiografia wobec polityki: PRL i III Rzeczypospolita*, PS 2002, nr 1. Zob. także J. Connolly, *Mity i kontrmity, przyczynek do dyskusji o polskiej tożsamości historycznej*, PS 2005, nr 2 (8).

¹⁷⁶ *Obrazy PRL. O konceptualizacji realnego socjalizmu w Polsce*, pod red. K. Brzechczyzna, Poznań 2008, ss. 257 (cytat ze s. 10). Kontynuacją tego nurtu jest kolejny tom pokonferencyjny, poświęcony ukazaniu oblicza komunistycznego zniewolenia w obrębie dwóch dyskursów, naukowego i literackiego, zob. *Oblicza komunistycznego zniewolenia. Między nauką a literaturą*, pod red. K. Brzechczyzna, Poznań 2009, ss. 220.

¹⁷⁷ A. Paczkowski, *Archiwa aparatu bezpieczeństwa PRL jako źródło: co już zrobiono, co można zbać*, PS 2003, nr 1 (3).

¹⁷⁸ *Wokół teczek bezpieki — zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006, ss. 432.

¹⁷⁹ Zob. przykładowo F. Musiał, *Podręcznik bezpieki. Teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL (1970–1989)*, Kraków 2007, ss. 383; *Osobowe źródła informacji — zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, pod red. F. Musiała, Kraków 2008, ss. 536; *W kręgu teczek. Z badań nad zasobem i funkcjonowaniem archiwum Instytutu Pamięci Narodowej*, pod red. J. Bednarka i P. Perzyny, Łódź-Toruń 2006, ss. 370; *Instrukcje pracy operacyjnej aparatu bezpieczeństwa 1945–1989*, oprac. T. Ruzikowski, Warszawa 2004, ss. 160; R. Śmietanka-Kruszelnicki, *Protokół przesłuchania jako źródło historyczne*, PS 2003, nr 1 (3); A. Dudek, Z. Zblewski, *Materiały operacyjne służb specjalnych PRL jako źródło historyczne. Uwagi metodologiczne*, AR 2004, nr 1; M. Komaniecka, *Dzienniki korespondencyjne, rejestracyjne, archiwalne i kordynacyjne aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej jako źródło historyczne*, AR 2006, nr 2 (4); eadem, *Osobowe źródła informacji w technice operacyjnej*, AR 2007, nr 1 (5); W. Sawicki, *Osobowe źródła informacji organów bezpieczeństwa Polski Ludowej*, ibidem. Ostatnie pozycje to przynoszący wybór instrukcji pionów pomocniczych UB i SB tom źródeł przygotowany przez Monikę Komaniecką, zob. *Instrukcje pracy pionów pomocniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa (1945–1989)*, wybór, wstęp i oprac. M. Komaniecka, Kraków 2010, ss. 614 oraz kolejny, poświęcony instrukcjom dla

że poza Instytutem, pomijając niekiedy interesujące, wszelako publicystyczne wystąpienia, tematyka ta w historycznym dyskursie w praktyce nie jest obecna.

Nie sposób, zastanawiając się nad miejscem IPN w badaniach nad dziejami PRL, bódaj nie zasygnalizować wątku postrzegania skupionych w nim historyków przez środowisko. Pomijam w tym przypadku dość liczne, i to nie tylko publicystyczne, głosy dostrzegające tak w instytucji, jak i reprezentujących ją historykach wyłącznie czarne strony, ale nawet w życzliwych kręgach badaczy często można się zetknąć z opinią, że tworzymy wyodrębnioną, uprzywilejowaną zbiorowość, w jednostronny, bo martyrologiczny sposób konstruującą wizję przeszłości. Rzadziej pojawiają się zarzuty o brak krytycyzmu wobec najczęściej wykorzystywanych źródeł, a co za tym idzie, rzutujące na jakość pracy braki warsztatowe. Niekiedy wreszcie tak historycy, jak i kierownictwo Instytutu spotykają się z zarzutami o polityczną dyspozycyjność.

Oddzielenie rzeczywistych przewin od pokłosa intensywnej, systematycznej „czarnej propagandy” to zadanie wyjątkowo trudne i nie przypuszczam, bym w pełni zdołał mu podołać. Wydaje się jednak, że amunicji do publicystycznych ataków dostarczały te publikacje, w których jednostronnie proweniencyjna baza źródłowa była nieudolnie maskowana wykazem archiwaliów, jakie w praktyce na łamach pracy nie zaistniały, gdzie dominował przesycony emocjami bądź koturnowymi frazami język, gdzie pomijano lub słycono kontekst opisywanych wydarzeń, a warsztatowe braki (zwłaszcza w publikacjach źródłowych) wręcz rzucały się w oczy. Tendencje te bez wątpienia wzmacniała zbyt mała skłonność do publikacyjnego czy konferencyjnego wychodzenia na zewnątrz, poza Instytut. Grozi to funkcjonowaniem w przysłowiowym obiegu zamkniętym, aczkolwiek rośnie jakość instytucyjnych wydawnictw (wystarczy, tytułem przykładu, porównać opracowania źródłowe z początków działalności Instytutu i obecne) i wyraźnie zmniejsza się liczba przyczynkarskich, polegających na kompilowaniu źródeł, ujęć. Wprawdzie prace z logo IPN są, zwłaszcza w ostatnich latach, dostrzegane i honorowane¹⁸⁰, ale w praktyce nie funkcjonują w recenzyjnych działach naukowych czasopism — dotyczy to tak czasopism historycznych ogólnopolskich, jak i regionalnych (dość powiedzieć, że w „Przeglądzie Historycznym” recenzowane zostały jedynie cztery prace opublikowane przez IPN, a w „Kwartalniku Historycznym” zaledwie dwie). Wprawdzie stan taki można po części tłumaczyć wyraźnym, bliskim zapaści, osłabieniem tętna naukowej krytyki, ale godzi się, dla kontrastu, odnotować też znamienny wyjątek. Historycy związani z IPN tudzież ich prace stosunkowo często goszczą na łamach „Dziejów Najnowszych” (choć wyraźnie można to dostrzec od 2005 r.) — w sumie, od momentu powstania Instytutu, w „Dziejach” publikowało ponad 30 badaczy z nim związanych (w tym kilku parokrotnie), w dziale recenzji zaś znalazło się już ponad 30 prac sygnowanych przez Instytut lub będących dziełem jego pracowników.

Merytorycznym pracom Instytutu nie służy też presja zmuszająca do upamiętniania wydarzeń rocznicowych bądź, skądinąd zrozumiała, tendencja do obrony dobrego imienia atakowanej, głównie przez media, placówki. Skrajnym przykładem jest, w moim przekonaniu, publikacja poświęcona rozpracowywaniu w latach 1980–1982 zespołu „Tygodnika

WSW, zob. *Instrukcje pracy kontrwywiadowczej Wojskowej Służby Wewnętrznej wraz z instrukcjami prowadzenia dokumentacji i ewidencji (1957–1990)*, oprac. B. Kapuściak, Kraków 2010, ss. 527.

¹⁸⁰ Poza *Atlasem podziemia niepodległościowego* monografie Krzysztofa Persaka i Sebastiana Ligarskiego, zob. K. Persak, *Sprawa Henryka Hollanda*, Warszawa 2006, ss. 404; S. Ligarski, *W zwierniciele ogłoszeń drobnych. Życie codzienne na Śląsku w latach 1945–1949*, Wrocław 2007, ss. 270.

Solidarność¹⁸¹, w której obok rzetelnego merytorycznego wstępu znalazły się jedynie skany odnoszących się do tej sprawy dokumentów¹⁸². Z drugiej strony nawet odpowiedź na tzw. zapotrzebowanie społeczne nie musi wchodzić w kolizję z badawczą rzetelnością i wysokim poziomem badawczego warsztatu. Dobrym przykładem jest w tym przypadku monografia autorstwa Sławomira Cenckiewicza i Piotra Gontarczyka¹⁸³ — to, co w przypadku pozycji budzącej skrajne emocje jeszcze przed jej opublikowaniem uznać należy za wysoce charakterystyczne, to (pomijając mniej czy bardziej krytyczne recenzje prasowe) w praktyce brak nad nią poważnego, naukowego dyskursu. Gorzej jeszcze, gdy miast dyskursu, nawet ułomnego, roztrząsana jest wartość jednego przypisu, bez jakichkolwiek odniesień do merytorycznej zawartości całej publikacji...

Nie ulega wątpliwości, że IPN, również na polu naukowym, w sposób skuteczny zainicjował i z dużą determinacją kontynuuje proces przywracania pamięci o PRL jako o czasach terroru, represji i szykan, tak wobec społeczeństwa jako całości, jak i jego poszczególnych segmentów. Nie sposób nie dostrzec, iż w obszarze tym mieszczą się kluczowe zagadnienia z zakresu historii politycznej, choć nie ulega również wątpliwości, że najlepiej rozpoznany został okres zamknięty datami 1945–1956. W mniejszym stopniu w badaniach tych podnoszone są wątki związane z historią społeczną, przy czym wciąż, jak się zdaje, pozostaje aktualna sugestia sformułowana jeszcze w 2004 r. przez A. Paczkowskiego, że powinna ona zostać w znacznie pełniejszy sposób wprowadzona do badań nad resortami instytucjonalnie zajmującymi się represją i terrorem. W najmniejszym stopniu badania instytutowe wkraczają na pola związane z szeroko rozumianymi dziejami kultury i sprawami gospodarczymi, aczkolwiek i tutaj, zwłaszcza w ostatnich latach, można wskazać na liczące się dokonania.

Bilans naukowych dokonań IPN w obrębie badań nad dziejami PRL należy uznać, nawet biorąc pod uwagę zasygnalizowane tu najrozmaitsze niedoskonałości, za zdecydowanie pozytywne. Wypada też żywić nadzieję, że pozytywne właśnie, a nie uchybienia, będą przeważały w momencie sporządzania kolejnej, pełniejszej oceny.

¹⁸¹ G. Majchrzak, *Z dziejów „Tygodnika Solidarność”. Rozpracowywanie „Tygodnika Solidarność” przez Służbę Bezpieczeństwa 1980–1982*, Warszawa 2007, ss. 182.

¹⁸² W końcu 2009 r. ukazała się zbieżna w zamiśle, przygotowana przez tego samego autora pozycja poświęcona przypadkowi kontaktu operacyjnego „Delegat” vel „Libella”, gdzie przed skanami znalazły się tym razem opatrzone solidnymi przypisami dokumenty, aczkolwiek zdaniem wewnętrznego recenzenta pracy zabrakło co najmniej kilku, i to z sierpnia 1980 r. (S. Cenckiewicz, *Prawda źle podana*, „Rzeczpospolita” 12–13 XII 2009, nr 291), zob. G. Majchrzak, *Kontakt operacyjny „Delegat” vel „Libella”*, Warszawa 2009, ss. 224.

¹⁸³ S. Cenckiewicz, P. Gontarczyk, *SB a Lech Wałęsa. Przyczynek do biografii*, Warszawa 2008, ss. 752. Dodajmy, że znacznie spokojniej, choć i tu pojawiły się pozamerytoryczne zarzuty, przyjęte zostało studium P. Gontarczyka poświęcone osobie Aleksandra Kwaśniewskiego, zob. P. Gontarczyk, *Aleksander Kwaśniewski w dokumentach Służby Bezpieczeństwa. Fakty i interpretacje*, AR 2009, nr 1 (7).